The Ganga Oriental Series—No. 3.

GENERAL EDITOR :—

K. MADHAVA KRISHNA SARMA, M.O.L.

Curator, Anup Sanskrit Library, Fort, Bikaner

MUDRARAKSHASAPURVASAMKATHANAKA.

MUDRARAKSHASAPURVASAMKATHANAKA

OF

ANANTASARMAN

EDITED BY

DASHARATHA SHARMA, M.A., D LITT.

ANUP SANSKRIT LIBRARY, BIKANER.
1945.

॥ श्रीः ॥

मुद्राराक्षसपूर्वसंकथानकम्

अनन्तशर्मविरचितम्

विद्यावाचस्पतिपण्डितदेवीप्रसादशास्त्रिसूनुना

एम्. ए. डी. लिट्.इत्युपपदधारिणा

दशरथशर्मणा सम्पादितम्

बीकानेर

सं० २००२

CONTENTS.

॥ श्रीः ॥

किञ्चित् प्रास्ताविकम्

अयि गीर्वाणवाणीप्रणयिनो महाशयाः,

अयं हि प्राच्यपुरातनसाहित्यसंरक्षणतत्पराणां प्रजा-हित-व्रतिनां जाङ्गलधराचक्रवर्तिनां नरेन्द्रशिरोमणीनां महाराजाधिराज-बीकानेर-नरेश-श्रीशार्दूलसिंहमहोदयानां तन्महामन्त्रिणां संस्कृतसाहित्य-रसिकानां राजनीतौ वाङ्मये द्वयोरपि समं प्रथितयशसां सर्दार-के. एम्. पणिक्कराणाञ्चैवानुग्रहः प्रोत्साहनपरिणामश्च यद्विद्वद्वरेण्या-नन्तशर्मविरचितं श्रीगङ्गाप्राच्यमालातः प्रकाशितं सपरिशिष्टं मुद्रा-राक्षसपूर्वसंकथानकमिदं गुणग्राहिहृदयानां साहित्यजुषां विदुषां करकमलेषु सादरं समर्प्य ग्रन्थसम्पादकेनापि किञ्चिन्मात्रं विद्वदृणं निर्यात्यते। पुस्तकस्यास्य विशुद्धप्रकाशनाय कृतेऽपि प्रयत्ने दृष्टिदोषा-दिवशाद् याः काश्चनात्राशुद्धयोऽवशिष्टास्ताः शुद्धाशुद्धपत्रपर्यवेक्षण-पुरस्सरं संशोध्य संस्कृतोद्यानमधुपै रसिकप्रवरैः संकथानकरसा-स्वादः करिष्यत एवेत्याशास्ते—

विदुषां वशंवदो,

दशरथशर्मा ।

Foreword.

The present work is the third volume in the Ganga Oriental Series which is being published under the authority of the Government of His Highness the Maharaja of Bikaner. The publication is of special importance in so far as it is a prose work dealing with a traditional account of one of the most important periods of Indian History, the accession of Chandragupta Maurya, the founder of that great dynasty and the grand-father of Emperor Asoka, the beloved of Gods and of men. The celebrated historical drama of Visakhadatta entitled Mudra Rakshasa or Rakshasa's ring deals with the events immediately following the establishment of Chandragupta on the throne and the efforts made by Rakshasa, the Chief Minister of the fallen Nandas, to uproot the new dynasty and the final success of Vishnu Sarma, Chanakya or Kautalya, as he is variously called, in winning over the Minister to the service of Chandragupta. The present volume is a kind of historical introduction to the drama necessitated by the fact that the allusions in the text of the play must have become obscure with the lapse of time.

Dr. Dasharatha Sharma's introduction brings out the salient features of the story and the importance of the text now published. I consider the work even more interesting, as a good example of medieval Sanskrit prose of which we have but few examples. In fact what is ordinarily described as prose in Sanskrit literature, e.g., Bana's Kadambari (apart from exegetical and technical works) is itself more compli-

cated in structure, and more ornate in composition than even poetry. Direct prose as a literary form seems to have been at a discount. For direct literary narration even of stories, Sanskrit writers seem to have preferred verse forms—the most notable example being Kathasarit-Sagara of Somadeva.

The present work is however, written in unusually simple and lucid prose. While Ananta Sarma does not neglect on suitable occasions the classical style of description, generally in the course of narration he is direct and his style is not overweighted with Alamkaras. He has a sense of rhythm and proportion, and in his effort to attain literary beauty he does not forget the object of his book, which is the narration of his story. In the purely descriptive portions Ananta does attempt with only moderate success the style of Bana and Dandin. The tropical forest of Bana's prose, where the narrow path of the story gets covered up by a majestic and often frightening luxuriance of words is beyond the talent of Ananta and where for the sake of good form he does attempt it as in the following passage:—

> तस्मिन्नेवावसरे सकलसीमन्तिनीसमारम्भणीयवसन्तोत्सवविलोकनाय राजा जैमिनिमतमिव कालिकापूर्वताविराजितं, तर्कमतमिव जातिरञ्जितं, सङ्गीतःतमिव पञ्चमालापललितं, वेदान्तमतमिव ब्रह्मवृत्तकलितं, सांख्यमतमिव दर्शितभूतविकारं, वैयाकरणमतमिव यदृच्छाफलमधुरं, छन्दःशास्त्रमिव षट्पदरुचिरं प्रमदवनं प्रविवेश। यत्र च सभ्रमरा अपि विभ्रमराः, विपदाश्रया अप्यविपल्लवः, जटिलाः कृतदृढमूलबन्धास्तापसा इव तरवः, मधुपा अपि जपासक्ताः, रामा अपि दक्षिणकान्तमतप्रवणाः, विटपा अपि सुमनोराजिरञ्जिताः । किं बहुना यत्र जपाकुसुमं

विरक्तमपि वियोगिदुःखजनकम्, अशोकोऽपि शोकप्रदः पथिकप्रमदानाम्।

it becomes but a pale imitation.

Besides, as pointed out by Dr. Sharma, the natural elegance of Ananta's style is marred frequently by a few mannerisms, but, taken all in all, he is a prose writer whose work, from the point of view of style, deserves study.

Of the historical value to be attached to the text it is not easy to dogmatise. Much legend has gathered round Chandragupta Maurya and his even more famous minister, Kautalya. Except the fact that Chandragupta destroyed the power of his predecessor and established a new dynasty with the help of Chanakya, it is not possible to draw any firm conclusion from the existing sources and I for one find no justification for the theory advanced by the learned editor that Chandragupta was the legitimate Kshatriya heir who displaced the low born usurper. In fact, there are many valid reasons for holding the opposite view which also finds support in generally accepted Indian tradition. The fact that in Mudra Rakshasa itself, Chanakya alludes to Chandragupta as Vrishala, should to my mind be conclusive proof of the fact that it was Chandragupta who was low born. A further consideration which may be advanced is that the whole nobility of Rakshasa's character which is the basis of the play is dependent on the fact that he is supporting his legitimate sovereign even after everything had been lost. To support a low born usurper to such lengths would take away the basis of the play itself. The argument in support of Chandragupta's

legitimism based on Katha-Sarit-Sagara seems to me to be extremely weak. The authority of Gunadhya cannot be quoted for it, for we have ample evidence that Soma Deva has altered the structure of many of the stories. In any case it is hardly a source book of any value except for social and economic life.

I have nothing but praise for Dr. Dasharatha Sharma's excellent edition. A scholar steeped in ancient tradition, descendant of a family of distinguished savants, he is also a research worker equipped with all the modern methods of criticism. I trust that the Ganga Oriental Series will be enriched by many more works edited by him.

K. M. PANIKKAR,
Prime Minister, Bikaner.

PREFATORY NOTE.

When I started to examine for the first time the rich collection of Sanskrit Manuscripts in the Bikaner Fort, now constituted as the Anup Sanskrit Library, the two versions of the events preceding the story of the famous Sanskrit Drama, the Mudra Rakshasa of Visakhadatta, came to my notice as very valuable works in this rare collection. The version according to Ananta Deva printed here as the main text was known to me at that time from the very brief description of the work by the late Rajendralal Mitra in his notices of Sanskrit manuscripts under No. 1654 in volume VI. There is a slightly fuller account of the work in the edition of the Mudra Rakshasa by Jivananda Vidyasagar. The story as narrated in this work is quite different from the story known in other versions of the events preceding the story of the Mudra Rakshasa.

Since this was the first time that a manuscript came to my notice, I read through the work with special interest. I read through both the works and I found that in the main the stories agreed with each other. The differences were only in details. The story is also given by Dhundi-Raja as a sort of Preface to his commentary on the Mudra Rakshasa. There is the Chanakya-Katha by Ravi Nartaka which has been published from Calcutta by Mr. N. N. Law. These two versions of the story also agree with each other. Ravi Nartaka says that there was the story available to him in prose form and that he was giving a metrical narration. A prose version of the story by

Mahadeva is available, which agrees with the story as narrated by Ravi Nartaka, and there is considerable affinity in language also. Thus it may safely be surmised that Mahadeva's verson is what Ravi Nartaka had as the original. This work of Mahadeva is now being published from Madras, edited by Dr. V. Raghavan. A Malayalam metrical version of Ravi Nartaka's work is quite current in Malabar and was known to me from my very childhood.

In the version of Mahadeva, Ravi Nartka and the Malayalam rendering, the story of the drama is also given. Thus they narrate the story of the Mudra-Rakshasa, adding to it the events that preceded it. The story is as follows:—

> Nanda had two wives, one belonging to the Kshatriya and the other to the Sudra caste. A sage visited the King and after washing his feet, the water from his feet were sprinkled on the wives. The Kshatriya wife showed an aversion to the water flowing from the feet of a person while the Sudra wife received it with great regard. Nine drops fell on the Kshatriya wife's face and one drop on the Sudra wife's face. Both of them became pregnant. The Sudra wife gave brith to a boy while the Kshatriya wife delivered only a piece of flesh. The minister had this piece of flesh cut into nine and put into nine jars, following the story of Gandhari in the Mahabharata. Then nine boys were born from the jars. They all grew up into manhood. The nine children were of the same age and the question of succession came up. It was finally decided that each of them should reign for a year in succession, and the order was fixed by casting lots. The son through the Sudra wife was the commander of army. Since he was constant and since the king changed, the power gradually became concentrated in the commander of the army. The nine brothers became jealous and

a device was planned to destroy the commander of the army. A secret underground hall was built and all royal councils were held there regularly. One day, as usual, the commander of the army received a summons to attend a meeting of the council and he went there with his hundred sons. It was found that in the hall there was no king, nor were the other ministers present. The door was also closed behind them. Then they considered the situation, and it was decided that the youngest boy, whose name was Chandragupta, was to surive by living on the rations kept there, (just one meal for each of the hundred) so that by the help of Providence he might escape and have vengeance on the wicked king. At that time the king of Simhala sent a cage with a lion in it, along with a meassage that the Nanda king should let the lion out without opening the cage. They did not know what they should do. Then the king thought that if the commander of the army could be brought out, or even any of his sons, there might be some solution for the problem. The under ground hall was opened, and finding only Chandragupta alive, they took him out and requested him to find out the solution for the problem. Chandragupta examined the lion that was moving about in the cage, and after reading the message carefully, he came to the conclusion that the lion must have been made of wax and that the movement was effected through some mechanism. He put a red-hot iron rod into the cage and the whole lion melted and came out. After this, the king apologised to Chandragupta for their past deeds and promised him safety and honour. He was put in charge of the Brahmin guests to the palace. One day he saw a young Brahmin near the dining hall, plucking out the roots of grass and trying to destroy them. He asked for the cause of such behaviour and found out that the grass hurt his toe and that he was having his revenge. He decided that this Brahmin should be his helper in his revenge on the wicked kings and invited him to the palace for food. He came in and sat at the first place. The kings

came and were angry that such a young man should take the first seat, and he was ordered to move away. This young Brahmin was Chanakya, and he took a vow to destroy the Nandas and establish Chandragupta on the throne. Chanakya called Chandragupta by the name of Vrishala when they first met and Chandragupta asked him the favour of always addressing him as Vrishala even when he should become the king.

This is the outline of the story in works already known to me when I saw the new version of the story in the two works printed in this book. I had a desire to publish the works. But when I proceeded with the examination of the Library, I began to develop a partiality for the literature of the medieval times which threw light on the relation of the Muslims and the followers of the Vedic religion. So I took up the Jagad-Vijaya-Chandas and the Karnavatamsa for publication. The former is already published as No. 2 in this series. The latter requires more examination before a readable text could be reconstructed for publication. Thus during my stay at Bikaner in the summer of 1944, I took up these two works and prepared a copy in my own hand-writing. For the work of Ananta Deva there were two copies in the Library. I noted all manuscript peculiarities, and also the variations in the two copies of Ananta Deva's work. When I met Dr. Dasharatha Sharma, I suggested to him that he could do the work much better than myself, having regard to his proficiency in Sanskrit Literature and his deep knowledge of Indian History. In spite of his various other pre-occupations, he readily agreed to take up the work. I had by this time undertaken the edition of Maharana Kumbha's monumental work on music called

the Sangitaraja and also the Dharma Sastra work of Maharaja Anupsinghji called Anupa Ratnavali. The weight of this additional responsibility was another ground for my being happy that scholar of the eminence of Dr. Dasharatha Sharma should take up the work of editing this book.

Differences there must be among scholars regarding the historical value of such works, the historicity of the characters that appear in the story and also the literary value of the work. I feel that the style in the work that is added here as an appendix and whose author is not known, is very simple and elegant, while Ananta Deva's style becomes artificial by attempting to imitate Bana. It may be that only the names of Nandas, Chanakya and Chandragupta have been preserved in history. But there is no reason to deny some historical reality to a few more among the other characters in the story. The very fact that the story has come down to us in various forms shows that the original historical facts had to give way to the imagination of the successive narrators of the story in course of time, and we may have only a small portion of history in the present versions of the story. It is at present impossible to separate history from myths in these various versions of the events.

In this version of the story as preserved in the work now being published, one notices a sort of unreality around the character of the minister's son who escaped from the dungeon. He simply vanishes after inviting Chanakya to the palace of Nanda. In the story as narrated by Ravi Nartaka it is Chandragupta himself who escapes from the dungeon, and he plays

the most important role in the drama. One wonders why, in narrating the events preceding the story of the drama, such an important role should be assigned to a character who vanishes in the middle and who has no part in the drama at all. I felt this a great defect in the narration of the story in these works.

On the cover sheet of one of the manuscripts of Ananta Deva's work, there is written in Rajasthani मुद्राराक्षस नाटक री अनन्त पण्डितकृत पुर्वपीठिका in the middle and on the left side top corner there is the figure 942 in Arabic numerals. The text begins on the second page of the first sheet. The leaves are about eight inches long and slightly over three inches broad. There are margins on both the left and the right sides, slightly less than an inch in width. On the top of the left side margin there is written on the second page of the first sheet मुद्राराक्षसनाटक and the folio number is given on the bottom of the right side margin. On the top of this page there is the number $\frac{3726}{2}$ in Devanagari in red ink. This is later than the manuscript. On the other sheets, the name of the work is given only as मुद्रा in the same position. The folio number is given in all the sheets in the same position. Unwanted letters and passages are removed with colouring matter. Insertions of omitted letters are made in the margins. The writing is very good. There are 10 lines in a page and about one Grantha (32 syllables) in a line. The work ends on the first page of the 26th folio. After the colophon ending with पूर्वसंकथानकं समाप्तिमगात् there is सं० १७२६ वर्षे श्रावणमासे शुक्लपक्षे पञ्चम्यां तिथौ भृगुवासरे श्री दक्षिणदेशे अहमदानगरे महाराजाधिराज महाराजा श्री अनूपसिंहजीपुस्तकमिदम् । मथेन राषेद्धा (?) लिखितम् । शुभं भवतु । श्रीकल्याणमस्तु ।

Although the second page of the last sheet is blank, the name of the work मुद्रा and the folio number are given in the regular position. There is the following written in quite a different hand दासोऽहमिति या पूर्वं विहिता भावना मया। अनादिचेतसेदानीं ममचेतोवलम्बते। विशेषस्तु। अनाहूतावेत्य प्रगुणगुणलोभेन भवतः समाहे सौ (?) भाग्यं तदिह परिहासं प्रथयति। विदग्धचा (?) नेवं तदपि कथयाम्याचर तथा यथा न स्याद्दालाक (?) कपटकरतालीकटुरवः। इति दिक्। Then the number 942 is given in Arabic numerals in the left side margin.

The second manuscript has मुद्राराक्षसपूर्वपीठिका ५५० संख्या on the cover sheet with the figure 941 in the left side top corner written in Arabic numerals. Although thus, this is given an ealier number, the manuscript seems later than the previous. The size of the manuscript is more or less the same as that of the previous one. On the left side top corner of the second pages of the sheets there is मु. पू. and on the right side bottom corner there is the folio number. The text ends on the first line of the first page of the 21st folio; after the end of the colophon as पूर्वसंकथानकं समाप्तिमगमत् there is समत्तं। शुभमस्तु and the rest of the line is filled up with राम राम. On this sheet the name of the work and the folio number are given on this first page; the second page is blank, with ५५० संख्या मुद्राराक्षस-पूर्वपीठिका and the number 941 in the left side top corner. On the top of this last page there is also the number $\frac{3726}{1}$ written in Devanagari figures in red ink. It is a recent entry. There is no date on the manuscript.

The manuscript of the work given as Appendix has on the outer page मुद्राराक्षसपूर्वपीठिका with the number 590 given on the left side top corner in Arabic numerals and the number लं ॥ 3 ब. 21 आ 2 above the name of the work written in pencil in Devanagari.

The text begins on the second page of this sheet. The sheets are slightly over six inches long and three and a half inches wide. There are margins an inch wide both on the left and on the right, and very wide margins are left on the top and bottom of every page. On the left side top corner there is मुद्रा पृ. का with the folio number and on the right side bottom corner there is the folio number. In some sheets it is मुद्रा. पृ. पी, or मुद्रा. पृ; There are sometimes twelve and sometimes even fourteen lines a page and about thirty letters a line. The writing is small and not so good as in the manuscripts of the other work; yet it is legible; insertions are made in the margins. Unwanted letters are removed with colouring matter. The text ends on the second page of the 17th folio in the seventh line. After the end of the text as निवासंकृतवान् there is the entry एतावत् प्रतिपुस्तकम् । and रामाय नमः, this latter being by a later hand. There is also given the number of Granthas as ग्रं 502. Perhaps the scribe knew from the original before him that the work did not end here.

It is now my pleasant duty to congratulate Dr. Dasharath Sharma on the excellent way in which he has brought out the edition. Although I miss the previlege of editing the work myself, I have the greater satisfaction that the task fell on much worthier shoulders. This is only the prelude to even bigger works in the Series from the pen of the learned Doctor.

BIKANER
15th May, 1945.

C. KUNHAN RAJA.

INTRODUCTION.

The 'Mudrarakshasa', a well-known Sanskrit drama dealing with the intrigues and counter-intrigues of Chanakya, the adviser and preceptor of Chandragupta Maurya, and Rakshasa, the chief minister of the fallen Nanda ruler, opens without any historical introduction. To the audience of the Gupta times, when the play was perhaps first enacted, the events leading to the actual plot of the drama must have been familiar enough. But later generations have needed a prefatory chapter; they cannot, without one, intelligently follow the course of the play.

Anantadeva's 'Purvasamkathanaka.'

Anantadeva's 'Purvasamkathanaka' is an attempt to supply this need. It begins by telling us of Kusumapura, its Nanda ruler Sudhanva, his wife Ratnavali, and their nine sons. Once during a spring festival, the king entered the palace garden, attended only by his chowrie-bearer Sumangala and smiled when he saw even such tiny creatures as ants carrying away *pipal* seeds, seeds out of which, some day, would grow trees too big to be wielded even by the mightiest elephants. Sumangala also smiled, and being asked why she had done so replied that her smile had been prompted by the king's smiling. This reply, instead of satisfying the king, led to the further query as to why he had smiled. Despairing of finding any adequate reply and fearing that the king would have her put to death, Sumangala, with a view to committing suicide, went, at night, to the banks of the Ganges, where she met, by chance, a

Brahmana who, taking pity on her beauty and youth, had the whole story recounted to himself and gave her the needed answer.

In the meanwhile the neighbouring rulers had set the king and his ministers a riddle by sending them a piece of wood and enquiring as to which part was its top and which one its bottom. Sumangala's Brahmana adviser, Sakatara, easily solved the problem by having the wood thrown into water. The part that floated was, he said, its top. Impressed by Sakatara's keen intellect, the king made him his chief minister.

A little later the king died. Suvidya, an ascetic who knew how to enter the bodies of others, was at the time at Kusumapura with his two pupils Bahusruta and Susila. As he needed two lacs of gold pieces for his *guru-dakshina* (preceptor's fee), he entered Nanda's dead body and had the money given to Susila who, as pre-arranged, approached the revived Nanda as a suppliant. Rakshasa, an old minister of Nanda, who knew how niggardly his master had ever been, was surprised by this unexpected generosity and, going outside the city, in order to solve the mystery, discovered the ascetic's body. He had the body burnt and the ascetic's pupils thrown into the Ganges. As this action angered the king, who was actually none other than Suvidya, Rakshasa left the Nanda kingdom and took service with the neighbouring ruler Parvataka.

Hereafter Sakatara was all-powerful at Kusumapura. Once, while hunting in a deep forest, the king

and the minister reached a step-well bearing an inscription which stated, "When the king and his minister are both very powerful, Lakshmi, the presiding Goddess of Fortune, has to render both her feet rigid and immovable. Being unused, however, to bearing burdens, on account of being a woman, she abandons one of them". As the king saw the inscription, in spite of Sakatara's attempts to conceal it, the minister, feeling that he was in imminent danger of losing his life, slew his master and then went about pretending to search him. After a time when the people had become tired of fruitlessly looking for the king, he set Sudhanvan's son, Ugradhanva, on the throne, and, as before, administered the empire of Kusumapura.

For some time everything prospered with Sakatara. But the guilt did not, in the end, remain concealed. Learning from his other ministers that the late king had, on his last hunt, been accompanied by none but Sakatara, the new ruler set up a private enquiry and learnt the truth through the help of a *yogi* worshipper of Bhadrakali. Sakatara confessed his guilt and was, with his sons, thrown into a dark dungeon where that whole lot received no more than five *palas* of gram daily. As this quantity did not suffice to keep alive even one man, Sakatara and his other sons sacrificed their shares for the sake of Vikatara who promised to live on and revenge the wrong done to his family. A few days later the jailer found merely Vikatara alive. The king, taking pity on his young age, had him put at liberty.

About this time Rakshasa, the old minister of the late ruler, returned to the Nanda empire and was

appointed Prime Minister. Vikatara did his best to please him, and was, in return for his services, given the work of inviting a Brahmana to the *sraddha* ceremony of the king's father.

Vikatara fully utilised this opportunity. In the jungle, not far away from Kusumapura, he found an old, ugly, and irate Brahmana trying to destroy all the *kusa* grass in the world simply because one of its blades had, many years ago, caused the death of his father. Vikatara invited this man to the *sraddha* ceremony and the events happened exactly as Vikatara had expected. When the king saw this fine specimen of humanity occupying the *sraddha* seat, he was besides himself with anger and had him, with many an insult, turned out of the palace. Vishnugupta Chanakya, then and there, unwound his *sikha* declaring that it would never be tied again till he had not ended the Nanda family. Chandragupta, the Maurya son of the late Nanda Sudhanva, who knew that he had little chance of getting the throne, till the Nandas existed, followed Chanakya into the forest. Chanakya thought out the whole plan, spread his net of spies, won over Parvatesvara to his side, and, after the death of the reigning Nanda ruler in battle, destroyed also the other Nandas and securely established Chandragupta Maurya on the throne of Kusumapura by the means described fully in the 'Mudrarakshasa.'

The anonymous Mudrarakshasapurvapithika

Later than but better known than Ananta's 'Purvasamkathanaka' is the 'purvapithika' forming a part of Dhundhiraja's commentary on the Mudrarakshasa. Still later perhaps and certainly much balder in style is the anonymous 'purvapithika' published here

as an appendix. We give below a brief analysis of its contents with a view to showing how far it differs from the 'samkathanaka' noticed above:—

1. The first Nanda Chitrasena had by his wives Sumati and Rambhavati two sons named Virasena and Sarvarthasiddhi.
2. Virasena, the next ruler, had three wives by whom he had in all nine sons. By a maid-servant he had a son named Chandragupta.
3. Virasena had three ministers, Virochana, Vakranasa and Rakshasa.
4. Once he went out hunting with Virochana. Seeing an inscription there stating that a king should kill a powerful minister unless he wished himself to be killed, the minister first tried to conceal it, and then, on its being discovered by his master, killed him.
5. The king's servants failing to find the king's body put his son Surasena on the throne.
6. Virasena's murder had been secretly witnessed by a herdsman. This man told the new king everything.
7. Once Surasena, pretending to go out hunting, took Virochana to that very tank, and, after showing all his nobles what the treacherous minister had done, had him (the treacherous minister) put into prison with all his family. Chandragupta too who had always been friendly towards Virochana lost his lands.
8. As the rations supplied to the captive family

hardly sufficed for one person even, Virochana's youngest son alone lived on them. The rest let themselves slowly die of starvation.

9. Once the king fell seriously ill. Thinking that it would be a charitable act, if he released Virochana's son, he did so, and, thanks to his stars, recovered soon after from the illness.

10. Pleased with the young man's service, the king made him an official in his Charity Department.

11. Once, on being asked to bring a Brahmana for the *amavasya* day, the minister's son went to the forest and saw there a one-eyed old Brahmana throwing *kanjika* into the roots of the *darbha* grass with a view to totally destroying it. He invited this Brahmana to the king's palace.

12. This ugly Brahmana's sight enraged the king. He had him turned out by his servants.

13. The Brahmana Chanakya, unwinding his *sikha*, promised to give the Nanda kingdom to anyone who accompanied him (Chanakya) to his forest residence.

14. Chandragupta did so. Chanakya sent him to the Yavana ruler Parvatesvara and put his own agents in all the important departments of Kusumapura.

15. Very soon after he invaded the Nanda kingdom and besieged Kusumapura with

an army led by Parvatesvara and Chandragupta.

16. One by one Surasena's brothers and friends fell in the ensuing battle. The king also died at the hands of Paravatesvara.

17. Rakshasa continued defending the fort. Sarvarthasiddhi, however, disliked ruling and managed to escape unseen into the forest.

18. The gates of the fort were then opened and the soldiers of Parvatesvara and Chandragupta entered the fort.

19. Thereafter followed the events described in the 'Mudrarakshasa.'

Though the main elements here are the same as in Ananta's 'Purvasamkathanaka', the story has certainly changed in certain particulars and that some change or other had also been going in the generations preceding these versions might be seen from our next section.

The sources of the Nanda-Chanakya stories.

The chief elements of the story of Nanda and his downfall come from various sources. In the *Puranas* the story is extremely brief. They just speak of Mahapadma Nanda as a ruler born of a Sudra woman who, like another Parasurama, ended all the Kshatriyas and was, in the end, uprooted by Kautilya who crowned Chandragupta as ruler.[1] The Jaina स्थविरावली–चरित[2] and the early Greek historian, Curtius, also regard Nanda as base-born, the latter plainly stating that he had been begotten by a barber who gained the affections of the queen, murdered his master, and then under the pretence of acting as a

guardian of the king's children usurped the throne.[3] These early sources thus give us the three main characters of our story, Chanakya, Chandragupta and Nanda, without, however, supplying any reason for their enmity or friendship.

In Bhadrabala, the Nanda general, who, according to the 'Milindapanho', fought valiantly and long against the Maurya army, we have the original of Rakshasa, the devoted minister of the Nandas.[4] In the 'Brhatkatha' of Gunadhya, as represented now by its Sanskrit version, the 'Kathasaritsagara', is found, for the first time, the story of a *yogi* entering the body of Nanda. As many other elements of our 'purvapithikas' have been, doubtless, derived from this source, we summarise below its account:—

" Indradatta and Vyadi, the pupils of the grammarian Varsha, went to Nanda's court with a view to getting money for their preceptor's fee. But the moment they reached there with their friend Vararuchi the king died. Thereupon Indradatta who was an adept in magic said to his friends, "I am entering the body of the king. Let Vararuchi prefer a petition for money and Vyadi guard my body in the meantime." The plan succeeded as far as the getting of money was concerned. But Sakatala, the minister of the real Nanda, guessed the actual state of affairs and wishing to keep the body of the king on the throne even in its new state, as long as Nanda's son Chandragupta was a minor, managed to get hold of and burn the body of Indradatta. When the supposed Nanda (Yogananada) heard the news from Vyadi, he, fearing death at the hands of Sakatala, when Chandragupta attained majority, threw Saka-

tala and his hundred sons into a dark dungeon and made the wise Vararuchi his chief minister. One pot of barley-meal and one of water were put in the dungeon everyday. As Sakatala alone was deemed capable of avenging the wrong done to his family, he alone took the food and water thus supplied. The rest died before his eyes.

"In course of time Yogananda became enslaved by his passions. The unexpected accession of wealth turned his head. Vararuchi disliked this and wishing to have some time left for his religious duties, took out Sakatala from his prison and made him his colleague in ministry. Vararuchi could, through the favour of Sarasvati, discover everything. One day, on entering the king's apartment, he saw a picture of the queen. It lacked a mole in a private part. Vararuchi put it there. When Yogananda saw this, he reflected, "No one except myself knows of this mole. No doubt Vararuchi has secretly corrupted my harem". He therefore ordered Vararuchi to be put to death. Sakatala, however, spared his life, and, on his departure from the capital, compassed the ruin of Nanda.

"Once Sakatala saw a Brahmana named Chanakya busy digging the earth simply because a *darbha* had pricked his foot. Here, thought he, was a man who, if turned somehow against Nanda, would surely destroy Nanda and his family. A few days later, there was a *sraddha* in Nanda's palace. Chanakya's name was included among the people invited but the seat of honour was assigned not to him but to a Brahmana named Subandhu. Incensed at this, Chanakya untied the lock of hair on the crown of his head and vowed

Nanda's destruction. Then going thence he performed a magic sacrifice as the result of which Yogananda died when the seventh day arrived. Having thus destroyed Yogananda and his son Hiranyagupta, Sakatala bestowed the royal dignity on the real Nanda's son, Chandragupta, and having made Chanakya Chandragupta's minister retired to the forest.

Another version of the story is to be found in the 'Prabandhachintamani' of Merutunga. But it adds no new elements.

Historical value of these versions.

The only facts about the historicity of which we can be reasonably sure are the following :—

1. That the ruler of Magadha preceding Chandragupta Maurya was low-born.
2. That he (the low-born Magadha ruler) displaced the last Kshatriya ruler of Magadha who had a son named Chandragupta.
3. That Kautilya (Chanakya) led a rising against this non-Kshatriya ruler and restored the rightful claimant Chandragupta to his father's throne.

Our later versions distort these facts a good deal. Instead of stating plainly, like Curtius and the Jaina 'Parisishtaparvan', that the place of the last Kshatriya ruler of Magadha had been taken by a low-born person who had won the affections of the queen and who later on begot on her a son of his own, they invent the story of Yogananda (a *yogi* who entered Nanda's dead body and continued occupying the throne because his own body had been burnt by Nanda's minister) and of his sons Hiranyagupta, etc.

Led astray by the name Maurya, all the versions, other than the 'Kathasaritsagara', or rather the 'Brhatkatha' of which it is a Sanskrit translation, represent Chandragupta, a pure Kshatriya actually, as the son of a maid-servant named Mura. The greater part of the story of Sakatala too appears to be fictitious; each one of our versions tells us his story differently and in its own way. As for the minor characters, they are, doubtless, imaginary. In fact, on the whole, the amount of real history in the 'purvapithikas,' published here for the first time, does not seem to be very large. They are rather more valuable from a literary point of view and as evidence of how facts can be distorted and a fictitious history made up to explain events, historical or semi-historical, represented in dramas and stories like the 'Mudrarakshasa'.

The author of the Purvasamkathanaka

A few words about Ananta, the author of the 'Mudrarakshasa-purvasamkathanaka', would also perhaps not be out of place before we conclude this short introduction. He was, according to its colophon, a resident of Punyastambha on the Godavari, the son of Timaji (Tryambaka), grandson of Baloji, and great-grandson of Nilakantha. In 1636 and 1645 A. D. respectively he wrote two commentaries, one on the 'Rasamanjari' of Bhanudatta and the other on the 'Aryasaptasati of Govardhana. He was a court-Pandit of Chitrabhanu whose genealogy is thus given in the former of these works:—

Kasiraja.
|
Prataparudra
|
Madhukarasaha
|
Virasimhadeva
|
Chandrabhanu

According to the 'Viramitrodaya', this royal family

belonged originally to Bundelkhand. Chandrabhanu's father Virasimhadeva is best known to Sanskrit scholars as the patron of Mitra Misra, the writer of the 'Viramitrodaya', a voluminuous work on *Dharmasastra*, and to historians as the slayer of Abul Fazl, the well-known friend and minister of Akbar the Great.

Ananta models his style on the works of the great stylists Dandin and Bana, without, however, making any undue use of figures like *slesha* and *yamaka*. He, thus, not merely gives it a grace and elegance found only in the works of really great prose writers, but also makes it easily understandable. He makes also effective use of well-chosen illustrative verses, a device probably copied from either *champus* or Indian books of fables. In his invocatory verses to Sarasvati, Ananta calls her **नानालङ्काररम्यागणितगुणगणा साधुवृत्तरूपेता.** In his **पूर्वसंकथानक** he has actually, by his style, tried to realise this ideal of **वाग्देवी.***

Ananta's family produced some very good writers. Sri P.K. Gode, Curator, Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona, will soon be publishing a paper on the subject.

The present Edition.

This edition of Ananta's 'Mudrarakshasapurvasamkathanaka' is based on two *MSS* in Sri Anup Sanskrit Library, Bikaner. Of these one belonged to Maharajadhiraja Maharaja Sri Anup Singhji, the

---

* Ananta's style has, however, also its own limitations, imposed partly perhaps by the nature of the subject that he has dealt with. He brings in his *tatascha* too often. This mars, not unoften, the flow of his language.

illustrious ruler of Bikaner after whom the Library has been named, and was copied out at Ahmadnagar on Friday, the 5th day of the bright half of Sravana, V. 1719, by a scribe named Mathena Rakhecha. We designate this *MS.* as A. The other manuscript utilised by us is undated. It is designated as B, and, on the whole, is less correct than A. The anonymous 'purvapithika' has been based on a single *MS* in the same library. In the interest of clarity, I have divided the story into paragraphs of appropriate length and introduced modern punctuation.

In conclusion I think it my duty to express my gratitude to Dr. C. Kunhan Raja, M.A., D. Phil. (Oxon) not merely for entrusting to me the edition of this interesting work but also for lending his own copies of the three *MSS.*; to my elder brother Vidyaratna Prof. Vidyadhar Shastri, M.A. and Vyakaranacharya Aniruddha Jha for many valuable suggestions; to Mr. M. K. Sarma, M.O.L., Curator, Sri Anup Sanskrit Library for help in the laborious task of reading the proofs; and to Pandit Sriram Sharma, Superintendent, Government Press, Bikaner for the nice style in which he has brought out the book.

BIKANER,
18th February 1945. DASHARATHA SHARMA.

Footnotes:—

(1) *cf.* महानन्दिनस्ततः शूद्रागर्भोद्भवोऽतिलुब्धोऽतिबलो महापद्मनामा नन्दः परशुराम इवापरोऽखिलक्षत्रान्तकारी भविष्यति ॥ २० ॥ ततः प्रभृति शूद्रा भूपाला भविष्यन्ति ॥ २१ ॥ स चकच्छत्रामनुल्लङ्घितशासनो महापद्मः पृथिवीं भोक्ष्यते ॥ २२ ॥ तस्याप्यष्टौ सुतास्सुमालाद्या भवितारः ॥ २३ ॥

तस्य महापद्मस्यानु पृथिवीं भोक्ष्यन्ति ॥ २४ ॥ महापद्म-पुत्राश्चैकं वर्षशतमवनीपतयो भविष्यन्ति ॥ २५ ॥ ततश्च नव चैतान् नन्दान् कौटिल्यो ब्राह्मणस्समुद्धरिष्यति । २६ ॥ तेषामभावे मौर्याः पृथिवीं भोक्ष्यन्ति ॥ २७ ॥ कौटिल्य एव चन्द्रगुप्तमुत्पन्नं राज्येऽभिषेक्ष्यति ॥ २८ ॥

(विष्णुपुराण, अध्याय २४)

(2) VI, 231-41.

(3) Quoted by Dr. Sita Nath Pradhan, *Chronology of Ancient India*, p. 226.

(4) " There was Bhaddasāla, the soldier in the service of the royal family of Nanda, and he waged war against king Chandagutta. Now in that war, Nāgasena, there were eighty Corpse Dances. For they say that when one great Head Holocaust has taken place (by which is meant the slaughter of ten thousand elephants, and a lakh of horses, and five thousand charioteers, and a hundred *kotis* of soldiers on foot), then the headless corpses arise and dance in frenzy over the battle-field." (*SBE*, XXXVI, pp. 147-48).

(5) *Kathapitha*, Chapters II-V.

मुद्राराक्षसपूर्वसंकथानकम्

अनन्तशर्मविरचितम्

सर्वे साधुजनास्सदा यतहृदा सत्सम्प्रदायादलं
यज्ज्ञानाय कणादगौतममतान्यालोच्य तत्त्वार्थदान् ।
वेदान्तान् परिशीलयन्ति रहसि स्वानन्दकन्दाकरं
वन्दे तं जगदीश्वरं दयितया सानन्दमालिङ्गितम् ॥ १ ॥

पञ्चाशद्वर्णभेदैरपरिमिततरैरर्थजातैश्च युक्ता
नानालङ्काररम्यागणितगुणगणा साधुवृत्तैरुपेता ।
वाक्सृष्टिर्यत्प्रसादात् प्रसरति रसनोपान्तदेशे निमेषा-
न्नित्यं चित्तेऽनुरक्ते वसतु मम सुखं भारती सा रसाढ्या ॥ २ ॥

सद्रत्नस्फारहाराभयवरदकरा स्रस्तधम्मिल्लभारा
मूलाधाराधिकारा निगमनिधिधरा काव्यकोटिप्रचारा ।
संसारानल्पकारा सदनभयहरा चिद्घनैकावतारा
तारा श्रृङ्गारधारा मनसि निवसतां सर्वदा सर्वसारा ॥ ३ ॥

अभूद्भवस्यातिसुखाय या ध्रुवं
विशाखदेवाभिधसद्बुधस्य ।
कृतिस्तदीयामिह पूर्वसंकथां
करोम्यनन्तो विदुषां सुखाय ॥ ४ ॥

अस्ति पुरन्दरसुन्दरदिग्भागे भगवति भागीरथीपरिसरे समस्तवस्तुविश्रम्भविश्रान्तिभाजनं जनजेगीयमाननिवासविराजमानं कुसुमपुरं नाम नगरम्। यदधिकसौन्दर्यसौभाग्यसंदर्शनसंजातलज्जयैवामरावती वसुमतीमत्यजत्। तत्र च सकलावनीवलयपालभूपालमौलिमालायमानशासनो, निजभुजबलविश्रामितपाकशासनशरासनो, विविधभवाधिकविभवभरार्चितकमलनयनविषमनयनो, बहुतरनिजसर्वाङ्गीणलावण्यविनिर्जितमदनो, विविधाद्भुतगुणगणवल्लरीमूलकन्दो, निखिलजननयनानन्दो, जगद्विदितसुधन्वाभिधो नन्दो राजा बभूव। तस्य च सकलसीमन्तिनीसीमन्तरत्नं रत्नावली नाम महिषी बभूव।

तस्यां चोदग्रधन्व-तीक्ष्णधन्व-विकटधन्व-प्रकटधन्वोत्कटधन्व-संकटधन्व-विषमधन्व-शिखरधन्व-प्रखरधन्वाभिधाना नवद्वीपाधिपतय इव नवोद्यदिन्दुसुन्दराश्चिरायुषो नव सूनवः समजायन्त।

ततश्च कदाचिदेकदा तस्मिन् राजनि निजजनपदानुदिनदीर्घविषयभोगविराजमाने नवनवतिशतकोटिसुवर्णसमृद्धिविवृद्धेर्ष्यावशाद्राज्यग्रहणायुद्धबद्धादरेणारातिमण्डलेन कटकोपक्रमे कृते तदीयामात्याः स्वस्वमहीपतीन् विज्ञापयामासुः, "स्वामिन्, परमसम्पत्तिसम्पन्ने सत्यमात्ये न नन्दो निगृहीतुं शक्यः। अतोऽमात्यः कश्चिन्निपुणोऽस्ति न वेति विचार्यार्येण कार्यमेतदारम्भणीयम्" इति। ततश्च तैस्तैर्नराधिपैः सम्यगिदमभिधीयते धीमद्भिरित्यभिधीयमानैरमात्यैः सर्वसम्मतियारत्निपरिमितं समं श्लक्ष्णं नितान्तकान्तं देवदारुदारु रहस्यैकं विधाय सुवर्णपेटिकान्तः संस्थाप्य मुद्रामुद्रितं च विधाय, "किमस्य मूलं का वास्य शिखा" इति विचार्यास्माकं लेखनीयमिति सलेखं कतिपयचतुरतुरगवसनानेकमणिमुक्तायुक्तं महाराजनन्दाय प्रेषितम्।

तस्मिन्नेवावसरे सकलसीमन्तिनीसमारम्भणीयवसन्तोत्सवविलोकनाय राजा जैमिनिमतमिव कालिकापूर्वताविराजितं तर्कमतमिव जातिरञ्जितं, सङ्गीतमतमिव पञ्चमालापललितं, वेदान्तमतमिव ब्रह्मवृक्षकलितं, सांख्यमतमिव दर्शितभूतविकारं, वैयाकरणमतमिव यदृच्छाफलमधुरं, छन्दःशास्त्रमिव षट्पदरुचिरं प्रमदवनं प्रविवेश। यत्र च सभ्रमरा अपि विभ्रमराः, विपदाश्रया अप्यविपल्लवाः, जटिलाः कृतदृढमूलबन्धास्तापसा इव तरवः, मधुपा अपि जपासक्ताः, रामा अपि दक्षिणकान्तमतप्रवणाः, विटपा अपि सुमनोराजिरञ्जिताः। किं बहुना यत्र जपाकुसुमं विरक्तमपि वियोगिदुःखजनकम्, अशोकोऽपि शोकप्रदः पथिकप्रमदानाम्। प्रविश्य च राजा चामरग्राहिण्या सुमङ्गलया सह सहकारविटपनिकटभाविकामिनीविलासपरिहाससंगुप्तसंदर्शनलालसश्चञ्चदलचलाङ्गुलीभिरिवाहूयमानश्चञ्चदलतलेऽतिष्ठत्। तत्र च चञ्चदलकणिकां वदनेनादाय द्रुततरं गच्छन्तीं पिपीलिकापङ्क्तिमवलोक्य स विस्मिततया स्मितमकरोत्। तदानीं तदीयं सस्मितवदनमवलोक्य सुमङ्गलापि स्मितमकरोत्। ततश्च राजा किमिति स्मितं विहितं त्वयेत्यभिहिता सुमङ्गला एवमेवेत्यवादीत्। ततश्च पुनः पुनर्निर्बन्धेन पृष्टा सुमङ्गला, "न किञ्चित् कारणान्तरम्; किन्तु महाराज-

स्मितेनैव मम स्मितं संजातम्" इत्यवदत्। ततस्तु राजा, "सत्यमेतत्। परन्तु मत्स्मितहेतुमविज्ञाय न स्मितं कृतं त्वया – इति वेद्म्यहम् । अतो मत्स्मितहेतुं कथय। नोचेत् त्वां निग्रहिष्ये" इति कुकौतुकादिव तर्जिता सुमङ्गलातिभीता, "महाराज, श्वः कथयिष्यामि" इति समभाषत । ततश्च चिन्तावशान्निशामतिवाहयितुमशक्नुवन्ती सुमङ्गला —

"वृथास्मितं वृथालापं न कुर्याद् बुद्धिमाञ्जनः ।
कुर्वन् वै लघुतामेति शक्रतुल्योऽपि भूतले ॥

इत्यतो वृथास्मितसमन्वितया ईदृश्यवस्था समुचितैव ।

किञ्च—

यत्र स्वल्पमपि प्रभोरनुचितं वाक्यं समाकर्ण्यते
यस्मिन्कौतुकिनीभिरालिभिरथो हासः समालम्ब्यते ।
यस्मिन् स्वस्थमनस्यपि प्रतिपदं लज्जा मुहुर्जायते
सर्वोत्कृष्टतया स्थितस्य तदहो किं जीवनं जीवनम् ॥

अतो मृत्युरेव समीचीनः" इति मनसि निश्चित्य यामिनीचरमयामे जनसञ्चाररहितं भागीरथीतीरं निरगात्।

तत्र च दैवादेकं शरच्चन्द्रिकासन्निभक्षौमवसनविराजमानं धौतशीतलशिलातलोपनिबद्धपद्मासनमुल्लसितकुशपञ्चशाखं द्विविधबद्धशिखं कलितललिततिलकं ब्राह्मणमपश्यत्। ततश्च तत्पदपद्मद्वन्द्वमभिवन्द्य सर्वाङ्गीणाभरणान्यवतार्य तस्मै दातुमुपक्रममकरोत्। ततश्च तेन ब्राह्मणेनाभिनवयौवनभरालसां चतुरचतुराननर्निखिलनैपुण्यपूर्णफललावण्यसारां प्रस्वेदकणिकाविनिर्मितापरहृदयमुक्ताहारां चिन्ताजनितजागरोन्निद्रनयनामेकाकिनीं मरणपरायणामिव विभाव्य, "का त्वम्? किमर्थमिदमत्यन्तसाहसं विदधासि?" इत्यभिहिता सुमङ्गला तस्मै तत् सर्वमुदन्तमकथयत्। ततश्च तेन सञ्जातकरुणेन "मा त्वमेतादृशं साहसं कुरु। सर्वमेतदहमभिधास्ये" इति साधुवादैः किञ्चिदुच्छ्वसितहृदयां विधाय, "अयि क्व राजा स्थितः? किं तत्राभूत्? इति निवेदय" इत्यभिहिता, "चलदलतले पिपीलिकापङ्क्तिमात्रवतीदं वृत्तम्" इति सुमङ्गला समभाषत। ततश्च तेन ब्राह्मणेन "चलदलबीजवदनां पिपीलिकापङ्क्तिमवलोक्य-इदमेव बीजं

कदाचिद् गजादिभिरपि करकवलनायोग्यं महत्तरतरुरूपं भविष्यतीति विधातुरतितरां विचित्रा सृष्टिरिति स्मितमकरोद् राजा" इति समभिहिता सुमङ्गला दण्डवत् प्रणम्य सदनमागत्य राजपादपद्मोपसेवनाय राजसविधे गत्वा कृताञ्जलिरभाषत, "महाराज, चलदलवदनां पिपीलिकापङ्क्तिमवलोक्येदमेव बीजं महत्तरतरुरूपं कालवशाद् भवतीति विधातुरतितरां सृष्टिनैपुण्यमिति विस्मयेन स्मितमकरोन्महाराजः" इति।

ततस्तु राजातिसन्तुष्टः स्वकण्ठादनर्घमुक्ताफलमालां सुमङ्गलायै प्रादात्। ततश्चान्तःपुरान्निर्गत्य राजा सभामभजत्। तस्मिन्नेवान्तरे वेत्रपाणिरनर्घ्यमणिर्द्वारपालः सकलसामन्तसम्मतागतदूतदत्तसुवर्णपेटिकानेकतुरगादिवस्तुजातमानीय नयनगोचरीकृत्य पेटिकामुद्घाट्य तद् वाचिकञ्च सर्वमभिधाय परावर्त्तत। ततश्च राजा वक्रनासादिसकलामात्यैकसम्मत्या, "किमस्य मूलं का वास्य शिखा" इति विचारयन्नपि न किञ्चिज्ज्ञातवान्।

ततश्च तदज्ञानजनितनितान्तक्लान्तमनस्कतामपनेतुमन्तःपुरागारमेव करतलकलितललिततत्काष्ठः प्राविशत्। तत्र च सुमङ्गलामवलोक्य, अस्त्यस्या निगूढार्थकथनसामर्थ्यमित्यवधार्य, "अयि सुमङ्गले किमस्य काष्ठस्य मूलम्। का वास्य शिखेति समभिधेहि" इति समभाषत। ततश्च शिरसा प्रणम्य कृताञ्जलिपुटया तयाभ्यधायि, "महाराज, क्व प्रमदानामीदृशं सौबुद्ध्यम्। यच्च स्मितनिमित्तमभिहितं तन्न मया स्वधिया, किन्तु केनचिद्देवीघट्टस्थितेन मन्मरणोद्यमसंदर्शनसंजातकरुणेनाभिहितम्। तदेव देवपादसविधे मया निवेदितम्" इत्यभिहितो राजा तं तदैवान्विष्यानीय मन्त्रागार आसनादिभिः सम्पूज्य, "क्व निवासः श्रीमताम्। किमभिधानञ्च" इति पप्रच्छ। ततश्च स ब्राह्मणः, "महाराज, भवन्नगरनिवासिमणिकारश्रेष्ठिचन्दनदासप्रतोलीसविधसदनः सुबुद्धिशर्मा द्विजन्माहम्" इति न्यवेदयत्। ततश्च राजा, "स्वामिन् किमस्य काष्ठस्य मूलं का वास्य शिखेति विचारणीयम्" इति समभिहितो ब्राह्मणः, "महाराज, किमत्र विचारणीयम्। सुकरमेतदवगन्तुम्। कृते चास्य जलक्षेपे यस्मिन्नेवांशेऽधिकं निमज्जति तदेव मूलमस्य। यतो भवति काष्ठस्य मूले गुरुता" इति समभाषत। ततश्च तदीयतथाविधाद्भुतसौबुध्यमवलोक्यातिसंतुष्टो राजा तस्मै मन्त्रिराक्षसपदवीं दत्वा स्वामात्य-

कृत्ये व्यनियोजयत्। ततश्च शकटारः, संजातोऽस्ति नवीनः कश्चिन्मन्त्रिराक्षसपदवीमध्यारूढोऽमात्यवर्यः, इत्याकर्ण्य—

आसन्नमेव नृपतिर्भजते मनुष्यं
विद्याविहीनमकुलीनमसङ्गतञ्च।
प्रायेण भूमिपतयः प्रमदा लताश्च
यः पार्श्वतो वसति तं परिवेष्टयन्ति॥

इति प्राचीनवचनं विचिन्त्य पर्वतेश्वरदेशसंस्थापितकटकाधिपत्यमपास्य राक्षस्तत्कल्पनाप्रागूरूपमिव तच्छायाप्रतिरूपकमिव सेवामकरोत्।

ततश्च कतिपयकालोत्तरं राजा दैववशात् पुरन्दरपुरातिथितामगमत्। तस्मिन्नेव क्षणे विन्ध्याटवीनिकटविकटपल्लीपतिश्चन्द्रदासाभिधो यवननिगृहीतसर्वस्वतयातिविरक्तिमापन्नो नेपालदेशान्नीलकण्ठप्रसादासादितपरशरीरप्राणप्रवेशविद्यः सुविद्यो नाम जटिलः सुशीलबहुश्रुताभिधशिष्यद्वयसमन्वितो गुरुदक्षिणीकृतलक्षसुवर्णार्जनाय कुसुमपुरमुपागच्छत्। तत्र च भगवति भागीरथीतीरे मध्यंदिनमपवाहयितुं कृतासनपरिग्रहो राजप्राणात्ययात्याहितताविह्वलनागरिकजनवदनविदिततात्कालिकराजमरणे—

धनान्धसविधे दीनं देहि देहीति यो वदेत्।
क्षपयन्नात्मनः कालं जीवन्नेव न जीवति॥

वरं वृक्षत्वग्भिर्वसनरचनं शैलशयनं
वरं जीर्णारण्ये गलितफलमूलाशनरुचिः।
वरं मृत्युर्लोके न तु धनमदान्धस्य सविधे
स्खलद्वर्णं लज्जानमितवदनं याचनविधिः॥

अतो याचनमनुचितम्। उचितं निजविद्याबलेन राजशरीरमनुप्रविश्य सुशीलं याचकं विधाय स्वकार्यसाधनम्" इति मनसि विचिन्त्य "भो सुशील! त्वमद्य सन्ध्यासमये राजशरीरप्रविष्टस्य मम सविधमागत्य गुरुदक्षिणायै लक्षसुवर्णयाच्ञावचनरचनापरायणो भव; भो बहुश्रुत त्वञ्च मच्छरीरमिदं यत्नतः परिरक्षस्व" इत्यभिधाय स्वसिद्धविद्याविभवेन प्राणानाकृष्य राजशरीरमनुप्राविशत्।

ततश्च स राजा सुप्तोत्थित इव व्यबुध्यत। ततश्च मन्त्रिराक्षसेन सकलकुसुमपुरमहोत्सवाय सुगाङ्गप्रासादसिंहासने राजानमुपवेश्य महन्मङ्गलमकारि। तस्मिन्नेवावसरे सुशीलमागतं दृष्ट्वा राजा तस्मै सुवर्णलक्षं प्रादात्। ततश्च मन्त्रिराक्षसेन राज्ञो विगतजीवस्य सहसा पुनर्जीवनं प्राचीनचेष्टितविसंवादि महदौदार्यादिचेष्टितं चाकलय्य, "अवश्यं राजशरीरे केनचित् परशरीरजीवप्रवेशनिपुणेन प्रविष्टम्। कदाचिदनेन स्वेप्सितलाभोत्तरं पुनः स्वशरीरपरिग्रह एव यदि क्रियेत तदा पुनर्वयमनेन राज्ञा विरहिता भवामः। अतो राजशरीरप्रविष्टस्यास्य पुरुषस्य शरीरमवश्यं विनाशनीयम्" इति मनसि विचिन्त्य तत्कालमेव चपलतरतुरङ्गमारुह्य इतस्ततोऽवलोक्य भागीरथीपरिसरेणागच्छता दैवात् "कथमद्यापि नास्मद्गुरुरनुप्रविशति स्वशरीरम्" इति चिन्ताव्याकुलं सुशीलं बहुश्रुतं च दृष्ट्वा, "अये स एवायं जटिलो यः सुवर्णलक्षं गृहीतवान्। दृश्यते च सुवर्णलक्षप्राप्तावपि व्यग्र इव। अतोऽत्रावश्यं भवितव्यं किञ्चित्" इति तत्रावलोकयितुं गतेन जटिलशरीरमेकमदर्शि। ततश्चैतच्छरीराधिष्ठात्रैव राजशरीरमधिष्ठितमिति विनिश्चित्य बहुतरदारुभिरदाहि तज्जटिलशरीरम्।

ततश्च "कदाचिदाभ्यामपि जटिलशिष्याभ्यां को वेद कोऽभ्युपायो विधेयः" इति निश्चित्योभावपि शिलातलोपनिबद्धहृदयौ भगवति भागीरथीमध्यजले प्रक्षिप्तौ। ततश्च राजशरीरप्रविष्टो जटिलः स्वविद्याविभवेन स्वशरीरमनेन मन्त्रिराक्षसेन भस्मसात् कृतमिति विज्ञाय स्वशरीरवत्सलतया मन्त्रिराक्षसे मनोविकारमकरोत्। ततश्च कतिपयकालोत्तरं मन्त्रिराक्षसः—

मयि प्रवृत्ते किमपि प्रवक्तुं चित्तं समासज्जति कौतुकेषु।
मयि स्थिते संसदि वक्रनासं संबुध्य संभाषणमातनोति॥

इत्यपरक्त इव लक्ष्यते राजा। प्रायेणायं स्वशरीरविनाशजनितरोष इति जानामि। अतोऽत्रावस्थितिरनुचिततरैव। यतः—

यस्य पूर्वं मनः स्वस्मिन् प्रसन्नमभवत्सदा।
तस्य तद्विपरीतश्चेन्न तत्र दिवसं वसेत्॥

किं पुनः—

आरम्भ एव विकृतिर्हृदये प्रभूणां
ह्रासे भवेद्यदि तदा नियतं पुरस्तात् ।
इष्टं फलं नहि परं त्वपरं ध्रुवं स्या-
देवं वदन्ति निपुणाः परिणामरम्यम् ॥

किञ्च—

अन्तकः कुपितो यस्मिंस्तदन्तं कुरुते हि सः ।
राजा तु कुपितः सर्वकुलस्यान्तं तनोत्यलम् ॥

इति मनसि विनिश्चित्य सायन्तनसमये नगरप्रान्तस्थितदेवताय-तनमहोत्सवव्याजेन सकुटुम्बः कुसुमपुरमजहात् । ततश्च भगवतीं भागीरथीमुत्तीर्य, "सन्निहितदेशाधिपतिः पर्वतेश्वर एवात्रत्यमर्माभिज्ञं मामनुग्रहीष्यति" इत्यवधार्य पर्वतेश्वरनगरमगात् ।

ततश्च नीतिरीतिविज्ञताखर्वीकृतवाचस्पतिमतिगर्वः उर्वीवलयवि-ख्यातविभवो बभूव शकटार एवामात्यवर्यः । राजापि तस्मिन् मनो बबन्ध । ततस्तस्य सकलसामन्तसंश्रूयमाणयशोविराजमानस्य त्रिदशपुरसुन्दरीपुंभाववासनानिदानसौन्दर्यशालिनि सत्यप्यन्तःपुर-जने दृढतराभ्यासवशान्मृगयाभिरतिरतितरामासीत् । शकटारोऽपि राज्ञो मृगयाभिरतिरतितरां गुणावहैवेति विमृश्य तत्संतोषातिशयाय तद्रुचिमेव वर्धयन् स्वयमपि समानशीलतया प्रेमातिशयमाकांक्ष-माणो मृगयायां मनो बबन्ध । ततश्च कदाचिद्विधृतशवरवराजि-नविहितमुखपादवसनौ सुसन्नद्धहरिद्वसनकञ्चुकौ विरचिततमालपल्ल-वाभिरामनीलोष्णीषौ दृढतरनिबद्धकौशेयकविराजमानकटितटौ कर-कलितललितकतिपयशरसनाथशरासनौ सुनीलतुरगाधिरूढौ धृतवा-गुरवागुरिकागणितगणपरिवृतौ करतलकलितामेयसारमेयगणागु-णजनविराजमानपुरोभागौ श्येनाद्यनेकविहंगनिवहान्वितानन्ताश्व-वारपरिवारपरिवृतौ श्येनादिभिर्बकतित्तिरादीन् ग्राहयन्तौ कुहचि-च्छशकादीन् वागुराभिः क्वचिच्च श्वभिर्ग्राहयन्तौ कुहचिदाकर्णाकृष्ट-शरासनावतीतवागुरानुत्प्लुत्योत्प्लुत्य प्रधावमानान् वातमृगादीनग-णितोत्खातभूमिप्रव्रजिततुरगौ जवेन जघ्नतुः । क्वचिच्च भूदारपाद-सञ्चारानुसारिणावाकस्मिकोत्थितान् खड्गान् खड्गैः खण्डयामा-सतुः । क्वचिच्च सारमेयैः पल्वलादुपरुध्य शक्तिभिर्मत्तवराहान्

जघ्नतुः । कुहचिच्च यमदंष्ट्राभिर्गिरिविवरोत्थितानेकमत्तमातङ्गयूथचीत्कारकुपितपञ्चास्यानसिभिरेव बिभिदतुः । एवमनेकप्रकारैर्मृगयामाचरन्तौ कदाचित् खरतरखदिराङ्गारन्यक्कारकारिकरनिकरसहस्रकरसंदीपितदिगन्ते प्रज्वलदतुलानलसमानानिलप्रज्वालितनिटिलतटापतितसंकटाटज्जननिमीलितनितान्तदृगन्ते वसन्तान्ते कंटकमात्रावशिष्टविशिष्टकष्टप्रदोद्धतानेककर्कन्धूप्रायवनान्ते परिभ्रमन्तौ गगनमध्यमध्यारूढे प्रचण्डरोचिषि सारमेयोत्त्रासितं मूर्त्तसमीरसारमिव कृष्णसारमनुसरन्तौ विपर्यस्तसमस्तसैन्याविन्यस्तदृगन्तौ कस्यांचिदविदितदिग्भागायामटव्यां तमाजघ्नतुः ।

ततस्तु बहुतराखेटकातिखेदवत्तया सततकृतान्तनितान्तश्वासनिश्वासदावाग्निदन्दह्यमानगिरिकन्दरानालोक्य कयाचनैकजनसंचारसंसूचितया सरण्या निर्यान्तौ दैवादपरमेघमण्डलमिव हरिल्लतावितानमहीधरशिखरमिव वनदेवताविराजमानमरकतमहत्तरातपत्रमिव खनिमिव शैत्यस्य विकासवसतिमिव निदाघदग्धहृदयकुसुमस्य सहसा वापीपरिसरसमुल्लसितं न्यग्रोधमहीरुहं ददर्शतुः। ततस्तु समुच्छ्वसितमानसौ तुरगाभ्यामवातेरतुः । ततस्त्वमात्यशकटारो लताप्रताननिर्मितवल्गावलम्बिगुणाभ्यामश्वौ महीतलावलम्बिशाखायां बबन्ध। ततस्तु स्वोत्तरीयवसनमेवासनं परिकल्प्य राजानमुपवेश्य पानीयमानेतुमगात्। ततस्तु बहुलाशोकशाखाशतकिसलयनिवारिततरणिकिरणशीतलसोपानशिलातलां विकसितसितासितलोहितबिसिनीकुसुमराजिविराजितस्वच्छजलां दीर्घिकामवतीर्य जलं च बिसिनीदलेन निपीय वापीगभीरतास्वच्छतातिरामणीयकमालोचयितुकामः सर्वतो विलोकयन्नन्तिक एव कामप्येकां कतिपयोदश्चद्वर्णावलीविराजमानामन्तर्जलं शिलामपश्यत्। तत्र च लिखितम्—

अत्युच्छ्रिते मन्त्रिणि पार्थिवे च
विष्टभ्य पादावुपतिष्ठते श्रीः ।
सा स्त्रीस्वभावादसहा भरस्य
तयोर्द्वयोरेकतरं जहाति ॥

तुल्यार्थं तुल्यसामर्थ्यं मर्मज्ञं व्यवसायिनम् ।
अर्धराज्यहरं भृत्यं यो न हन्यात् स हन्यते ॥

इति श्लोकद्वयं ददर्श।

ततस्तु चिरं चित्तेऽचिन्तयत् "केन किमर्थमिदमलेखि। किमथवा मदर्थमेव व्यलेखि विधात्रा, यतोऽहमेवैतादृशोऽस्मि। किं च यदि कदाचिद्दुर्दैववैभवाद् राजा शिलामेतां पश्येत् तदा मां विनाशयेदेव। तन्न युक्तमिमां शिलामीदृशीमेव परित्यक्तुम्, अन्यत्र वा नेतुं, अन्तिक एव राजनि विराजमाने। तस्मादत्रैव विपरीतामेतां करोमि"–इति। तथा कृत्वा कदाचिदतिचिरतरपिपासाव्याकुलतयात्रैवागमिष्यति राजेति सत्वरतरं पद्मिनीदलपुटके जलं गृहीत्वा राजसविधमाजगाम। ततस्तु राजा तज्जलं निपीयापि चिरतरातिशयितपिपासाव्याकुलतया जलसविध एवावस्थातुं कृतमतिरवातरत् तामेव वापीम्। तत्रैव शीतलसोपानोपान्तशिलातलोपविष्टश्चरणतलमतिनिर्मले जले समासज्य सर्वतः सर्वतोमुखमवलोकयामास। तत्र चैकदेशकलुषितं तीर एव नीरमवलोक्य कस्मादिदमनीदृशमिति वितर्कयन्नन्तर्जले करं व्यापारयामास। तत्र च सकर्दमां शिलां संस्पृश्य कथमियमुपरि सपङ्केति तां बहिर्निष्कासितवान्। ततस्त्वेकतोऽतिस्वच्छतलोल्लिखितमत्युच्छ्रितेत्यादि श्लोकद्वयं वाचयितुमुपक्रममकार्षीत्। तस्मिन्नेवान्तरे स्वान्तरे "कथमनेनातिविलम्बितं, प्रायः प्रपन्नोऽयमर्थः तेन शिलातलसंदर्शनेन" इत्यवधार्यामात्यवर्यशकटारोऽपि शनैरेव वापीजलाकर्षणमहाशिलातलात् स्वपरिवर्त्तितशिलातलोल्लिखितश्लोकद्वयदत्तदृष्टिं तदर्थतथाविधपरिवर्त्तनादिनिमित्तविचारव्यग्रसमग्रमानसं राजानमवलोक्य "ममैवायमनर्थ आपतितो दुर्दैवविपाकात्"–इत्यवधार्य

"स्वयं गते जगज्जातं गतमेव न संशयः।
स्वयं जीवति तत्सर्वं जीवतीत्येव निश्चयः॥

धर्मार्थकाममोक्षाणां कारणं स्वस्य जीवितं।
तस्य सत्त्वे त्वधर्मोऽपि परिहर्तुं लघुर्भवेत्॥

अश्वमेधसहस्राणि वाजपेयशतानि च।
आत्मत्राणतुलां यान्ति नैव विज्ञानकोटयः॥

इत्यादिवचननिचयाद् राजवधोऽप्यवध एव" इति विमृश्य तामेव महाशिलां राजशिरसि निपातयामास।

ततस्तु राजानं शिलातलाधो विगतजीवं विज्ञाय तद्वाजिनं लताप्रतानगुणविहीनं विधाय कस्मिंश्चिद् दुर्गमतरे पथि विमुच्य तद्वना-

दतिदूरं कृत्रिममेव राजान्वेषणमकरोत्। ततस्तु किञ्चित्कालोत्तरं केषुचिन्मिलितेषु सैनिकेषु, "राजा क्वचिन्न भवन्नयनगोचरो बभूव" इति पप्रच्छ। ततस्तैस्तैर्न नेतिवचने समुच्चारिते पुनस्तैस्सह कतिचिद्वनान्तराण्यवलोक्य राजानमदृष्ट्वा दुःखातिशयमाविष्कुर्वन्, "कदाचिन्नगर एव गतो भविष्यति राजा" इति नानाभाष्य नगरमेवाभ्यगमत्। तत्रापि राजानमदृष्ट्वा सकलसेनासमूहान् पदपद्धतिप्रवीणान् पदातींश्च चतुर्दिक्षु तमन्वेषयितुं प्रस्थापयति स्म। स्वयमपि च चतुरङ्गसेनासमाजसमन्वितः कतिपयेषु वनान्तेषु राजानमन्विष्य तमलभमानः सकलसेनापरिवृतः परावर्तत। ततश्च कस्मिंश्चिदतिदुर्गमतरे गहने कर्कन्धूस्कन्धावलग्नवल्गातिनिश्चलं तुरङ्गमं ददर्श। ततस्तु तत्र सर्वत्र नगरे नरेशान्वेषणं विधाय तमलब्ध्वा नगरमेवाभ्यगमत्। ततस्तैस्तैर्नानादिगन्तपरिश्रान्तैरभ्रान्तैर्नरेशान्वेषणकारिभिः, "न क्वापि प्राप्यत, अमात्य, पार्थिवोत्तमः" इति निवेदितोऽकाण्डवज्रपातपातिततरुरिव पपात महीतलेऽमात्यशकटारः। ततश्च तदनुजीविभिर्व्यजनादिभिः प्रतिबोधितोऽपि न करोमि प्राणधारणमिति कृतमतिरभवत्। ततस्तु "हा नन्द! हा जगदानन्दकन्दनिदान! हा अमन्दसुन्दरमते! हा रिपुकुलद्रुमकालानल! हा त्रिलोकीतिलक! कथमनाथं विगतवैभवं, किं बहुना विगतभवमेव सकलकुसुमपुरनिवासिनं जनमकारि" इति रोदिति सावरोधे गतोपरोधे कुसुमपुरजने किञ्चित्कालोत्तरं वक्रनासादिभिः प्रतिबोध्य, "कथमेतान् नन्दवंशाङ्कुरान् माराभिरामान् नवनन्दकुमाराननाथान् करोषि" इत्यभिधाय तदङ्के कुमारानारोप्य शिथिलितशुचं तमकार्षुः।

ततश्चामात्यवर्यः स्वर्यातस्य राज्ञः समुचितां पारलौकिकक्रियामकारयत्। ततश्च सकलदैवज्ञैरावेदिते दिने दिननाथोदय एव ज्येष्ठं कुमारमुग्रधन्वाभिधं राजसिंहासनासीनं विधाय विधिना सर्वौषधीभिः सर्वसरित्पतिपुष्कराद्यनेकतीर्थसार्थाहृतसर्वतोमुखमिश्रितैर्भगवद्भागीरथीसलिलैरभिषेकयाञ्चकार। ततश्चादितिजानिव तदनुजान् यौवराज्येऽभ्यषेचयत्। तेऽपि पितरमिव तमुपचेरुः।

ततश्च स राजा प्रतिपच्चन्द्रवत् प्रतिदिनोपचीयमानकलाभिः सकलपौरजननयनानन्दसंपादकः सपदि मन्त्रिसार्थसंगतिसमधिकसमधिगतदण्डनीतिरहस्यः सवयस्यः सविध एव नगरस्य चतुरतुरगाधिरूढ एव कन्दुकक्रीडां विधाय किञ्चित्परिश्रमापनयनायोप-

वनसमीपनीपतले स्वयमेव क्षणमतिष्ठत्। तत्र च स्वपोतवदने नीवारकणानितस्ततस्समानीतान् प्रयच्छन्तमेकं कपोतं ददर्श। ततश्च संस्मृततातवात्सल्यः तदन्वेषणचिन्तानितान्तक्रान्तस्वान्तः सदनमाजगाम। ततश्च स्वसंगीतशालायामालपितनिमग्नमानसतयामात्यशकटारे राजसंसदि समभ्यागन्तुं चिरयति सति राजा वक्रनासादिसमस्तामात्यान् "पितास्माकं क्व गतः। किं जातं तस्य" इति पप्रच्छ। ततश्च वक्रनासादिभिः, "कस्मिंश्चिदेकस्मिन् दिवसेऽमात्यवर्यशकटारसहित आखेटकाय वनमगान् महाराजः। तत्रापीतस्ततः पर्यस्तसमस्तसैन्यादेतौ द्वावेव कस्मिंश्चिदतिदुर्गमतरे गहने जग्मतुः। ततश्च किञ्चित्कालोत्तरं, 'न क्वापि राजा' इति नगरे समागत्य पुनर्गवेषणाय गतेनामात्यवर्येण शकटारेण तुरङ्गम एवानीतः। एतावन्तमेवोदन्तं जानीमः" इति निवेदिते राजा स्वमनस्येवैतद्वृतान्तविज्ञानाय वितर्करचनामारचयन् क्षणं तूष्णीं बभूव।

ततश्च तत उत्थाय रहसि विचारचतुरान् विश्रम्भभाजनचारजनानाहूय, "क्व गतस्तातः। किं जातं तस्य। अतिरहस्यमेतदन्वेषयन्तु भवन्तः। संजाते चास्योदन्तस्य गवेषणे परितोषयिष्यामि" इति समाज्ञाप्य स्वयमन्तःपुरमभ्यगात्। ततश्च ते तद्वृत्तान्तमलभमानाः किंचित्समयोत्तरं राज्ञा संस्मृताः समागत्य, "न ज्ञायत इदं किमपि वृत्तं" इति निवेदयामासुः। ततश्च, "सर्वथैवायं वृत्तान्तः केनाप्युपायेन भवद्भिरानेय एव। अन्यथान्यथाभावं भवतां दण्डं करिष्यामि" इति राजा तेषु चुकोप। ततश्च तेऽतिभीताः स्थले स्थलेऽभिजग्मुः।

ततश्च कस्मिंश्चिद्दिवसे कश्चित् स्थविरचरो दिवसावसानसमये नगरपरिसरे सरसीतटनिकटसमासीनं कमपि तापसवेषं पथिकं ददर्श। ततश्च तेन सह सहसोत्पन्नसौहार्दस्तास्तदीयनानादिगन्तवार्ताः समाकर्णयन् तमस्विनीं व्यपनेतुमैच्छत्। ततश्च तेन पथिकेन, "किमिति नाद्यापि गच्छति भवान् स्वभवनम्" इति पृष्टे, "क्वास्माकं भवनम्? अतः परं पुनर्भवनमेव कस्मिंश्चिद् घोरतरे गहने" इति सगद्गदं वदति स्थविरचरे पप्रच्छ पुनः पथिकः,—"किमेतादृशमाभाषसे" इति। ततश्च स्थविरचरः "कदाचिदस्मन्महाराजो वनराजिषु मृगयार्थमगमत्। तस्य च न क्वाप्यद्याप्यधिगमः। तदर्थं च महीपतिनास्माकमाज्ञप्तम्। बहुधा चास्माभिः स्वबुद्ध्या विचारितमपि न किञ्चिदपि विज्ञायते क्व गतो महाराजेति। किं जात तस्येति।

तेन च हेतुना राजा क्रुद्धस्त्रिदिनावधिं विधायास्मत्प्राणापहारप्रतिज्ञामकरोत्। तेन च दिनद्वयमायुरस्माकमवशिष्यते" इत्यकथयत्। ततश्च स तापसः स्वमनसि—

न साहसमनारुह्य नरो भद्राणि पश्यति।
साहसं पुनरारुह्य यदि जीवति पश्यति॥
साहसेन विना लक्ष्मीः साहसेन विना यशः।
साहसेन विना सौख्यं नास्ति नास्त्यत्र संशयः॥

दैवं प्रधानमिति ये सततं वदन्ति
ते पामराः परमपायविवृद्धजाड्याः।
यत्नस्तु सर्वजनसम्मत एव लोके
श्रेष्ठं ततो जगति साहसमेव मन्ये॥

तपस्तप्तं तावत्किमपि न हि जातं जगति मे
इदानीमग्रे वा किमपि न भवेदेव नियतम्।
विना लक्ष्मीं साक्षात् क्षपितकलुषं दिव्यवपुषं
नरं लोकः स्तोकं गणयति तृणादप्यतितराम्॥

इत्यादि विभाव्य वृद्धचरमभाषत, "वत्स, समाश्वसिहि, गच्छ सत्वरतरम्। रहसि निवेदय राजानम्। अस्ति कश्चिदेतद्वृत्तान्तप्रणिधानप्रवणः करुणाकराभिधानः तपस्वी" इति। ततश्च स्थविरचरेण प्रणिपत्य, "स्वामिन्, निश्चितमेतद्वृत्तान्तप्रणिधानप्रावीण्यमस्ति भवताम्?" इतीरिते, "न वयं स्वप्नेऽपि मृषाभाषिणः" इति वचनमुच्चार्य नियमितवचनः समजायत तपस्वी।

ततश्च स स्थविरचरो विश्लथचिन्ताज्वरो जवेन राजसदनं जगाम। गत्वा च, "देवपादानिदानीमहं द्रष्टुमिच्छामि" इति द्वाःस्थमभाषत। स च द्वाःस्थः, "प्रणिधिर्देवपादानिदानीमेव द्रष्टुमिच्छति" इति सौविदल्लं शनैरवोचत्। स च सौविदल्लः, "स्थविरचरोऽधुनैव देवपादान् द्रष्टुमिच्छतीति द्वाःस्थो विज्ञापयति। तदत्र देवः प्रमाणम्" इति व्यजिज्ञपत्। ततश्च राजा प्रायस्तद्वृत्तान्ताभिज्ञ एवेदानीमेनं त्वरयतीति मनसि विनिश्चित्य प्रवेशयेनमित्याज्ञापयत्। ततश्च स्थविरचरः पादयोर्निपत्य सविनयमिदमब्रवीत्, "महाराज, अद्य किल दिवसावसानसमये मया कश्चित्तापसवेषः पथिकः समदृश्यत। तेन च सह किंचित्समयमहं तदीयनानादिगन्तोदन्तश्रव-

णेनात्यवाहिषम् । ततस्तं प्रकृतकार्यक्षमं विज्ञायैतत् सर्वंवृत्तमकथयम्। ततश्च तेन समर्थोऽहमेतत्कार्यकरणे । नय मां राजसविधमित्युक्तः स्वामिसविधमहमागमम्। तदत्र देवः प्रमाणम्" इत्यभिधाय तूष्णीमभवत्। ततश्च राज्ञा तमानय द्रुततरमित्यभिहितः तदानीमेव तमानीय राज्ञे समदर्शयत्। ततश्च राजा तदीयदर्शनमात्रविभावितातिगंभीरानुभावतया सहसोत्थाय प्रणाममकरोत्। ततश्च तं समुचितासनसमासीनं विधिवत् विधाय, "भो तापस, तातवृत्तान्तनितान्तचिन्ताक्रान्तस्वान्ततयानया प्राज्यराज्यश्रिया निमेषमपि न विश्रान्तिमासादयामि । कमहं यामि शरणं इति चिरं चित्ते चिन्तयन्नेव चिन्तामणिमिव भवन्तं समासादितवानस्मि" इत्यपर्यवसितवचस्येव नरपतौ स तापसः, "स्वसमीहितसिद्धिं सिद्धामेवावेहि। परश्वः सर्वमावेदयामि" इत्यभिधाय द्रुततरमगात्। राजाप्यन्तःपुरं प्राविशत्।

ततश्च स तापसः केनाप्युपायेनायमर्थः शीघ्रमेव विनिश्चेतुं शक्य इति चिन्तयन् श्रीनाथसमीहितं वीरसाधनं सस्मार। तत्करणे च बद्धपरिकरः प्रातरुत्थाय स्थविरचरं तदुपयोगिसामग्रीसंविधानाय नगरे प्राहिणोत्; स्वयं च नगरपश्चिमदिग्भागे देवतायतनपरिसरे श्मशानवाटे तत्कालशूलारोपितं पुरुषमेकमन्विष्य सरस्तटे दिनमनैषीत्। ततश्च यामिनीप्रथमयामावसानसमये संभृतसामग्रीकः स्वयमेव तस्मिन् श्मशाने गत्वा तच्छवं गङ्गाजलेन संस्नाप्य चितामेकामासिच्य तद्भूमौ कृताञ्जनं विहितसिन्दूरतिलकं रक्तचन्दनादिचर्चितकलेवरं रक्तकरवीरदामनिबद्धप्रत्यङ्गं सताम्बूलवदनमुत्तानं संस्थाप्य चरणयोः शिखायां च तत्तन्मन्त्रैः पञ्चभिः कीलकैः कीलयित्वा मत्स्यमांसाद्यनेकबलिपूजोपकरणान्यासाद्य स्वयं विस्रंसितचिकुरनिकुरो वामकरकलितनरकपालमालः कृतसिन्दूरतिलकः प्रव्यक्तबालातपातिरक्तरक्तचन्दनानुलेपनो रक्तप्रसूनमालाविराजितकण्ठमालः करतलकलितललितकरवालः ताम्बूलपूर्णवदनः साञ्जननयनो दिग्वासाः तच्छवहृदयबद्धवीरासनो दिग्बन्धात्मरक्षादि विधाय विगतभीर्दिक्षु विदिक्षु च क्षेत्रपालादिबलीन् विकीर्य तिरस्करिणीं नमस्कृत्य महाकालीं ध्यात्वा निशीथे मन्त्रमजपत्।

ततश्चानेकसिद्धिविध्वंसिघोरनानारूपभूतप्रेतपिशाचादीन् तत्तद्बलिभिः तत्तत्सिद्धक्रियाप्रभावैश्च निराकुर्वन् मन्त्रवर्णावलीपाठसाव-

धानः सहसा यामिनीचरमयामे प्रचण्डमार्तण्डमण्डलमिव प्रबल-बहलकालानलमिव तेजोराशिमपश्यत् । ततश्च देवीपदपद्मद्वन्द्व-निबद्धध्यानतयाविचलितमतिः किञ्चिन्निमेषोत्तरं भ्रमद्भ्रमरमन्दार-दामनिबद्धकुटिलकुन्तलां, बहुतररत्नराजिविराजितानेकरविसम्भार-भासुरकुण्डलां, गृहीतदिव्यताम्बूलरागप्रतिफलनद्विगुणितरक्तिमा-रञ्जितगण्डमण्डलां, बालातपमण्डलविडम्बिसिन्दूरसारविरचिततिलकललितभालविराजितार्धचन्द्रखण्डां, चारुचामीकराक्रान्तवृत्त-मुक्ताफलद्वन्द्वमध्योदिताङ्गारसंदीप्तसरत्नप्रभाभूषणोल्लासिनासादण्डां, दाडिमीबीजपङ्क्तिप्रभादीप्तदन्तावलीरागसंशोभमानोष्ठबिम्बां, सस्मितवदनारविन्दविनिन्दितशरन्निशानाथसार्धसहस्रबिम्बां, मुक्ता-फलाद्यनेकहारमनोहारिमत्तमातङ्गकुम्भसंभावनारम्भवक्षोजभारविनि-र्मितोदरवलीविराजमानां, कटितटनिबद्धकाञ्चीरणत्क्षुद्रघण्टानिनाद-निन्दितगन्धर्ववल्लकीसरससप्तग्रमार्गगानां, अगणितमणिगणमण्डि-तकटकादिभूषाविशेषसंशोभितपादयुगलां, सुन्दरीद्वयरणत्कङ्कणक-रवीज्यमानचन्द्रिकानिचयरूपचामरयुगलां, वराभयविराजितबाहुल-तिकां, भक्तजनकल्पलतिकां, भगवतीं भद्रकालीं ददर्श ।

ततश्च दण्डवत् प्रणम्य तामस्तौषीत्—

"जय जय देवि मदोद्धतदैत्यविदारणकारणदारुणखड्गवराभय-मुण्डलसद्भुजदण्डविखण्डितचण्डभटोद्भटमुण्डलुठद्धरतुण्डघटा-घटितोत्कटभूमितटप्रकटातिमिलद्विकटाननकोटिघटाहितलोहितपान-विनिर्मितकृत्तिवितानसुनाट्यविधानसुखैकनिधानमदाधिकगानविनो-दरते !

भक्तजनैकनटद्धूजिनप्रजराजिविगञ्जनसज्जनरञ्जनखञ्जनगर्वविभञ्ज-नसत्कलिताञ्जननीलदलोत्पलदीप्तिविमोचनलोचनगोचरदीनपदाति-पदाननधीरधनुर्धरवीरनिबद्धसमृद्धसुसिद्धविशुद्धविबोधपरास्तसम-स्तमहाहवमन्त्रिवरप्रवरप्रविभावितराज्यरमासमसौख्यसुदाननिदान-मते !

रत्नविभूषणवैरिमदेभविदूषणपद्धतिसारणयन्त्रनिवारणयन्त्रिम-हासृणिमारणहेलनकारणवारणदानजलार्णवपोषणमार्गणसद्गणतो-षणदुर्मतिरोषणमानुषसर्गनिसर्गसमन्वितसन्मतितुम्बुरुनारदचारुवि-शारदशारदगीतपरीतविनीतसपर्वसुपर्ववधूविविधाद्भुतवृत्तविवृत्त-

सुवृत्तसुचित्तसवित्तयतीन्द्ररमेन्द्रचतुर्मुखमुख्यविमानचरानुचरप्रचुर-प्रणयप्रणतिप्रवणप्रलयप्रबलप्रकटोत्कटदेवनुते !

किञ्चिद्दुर्दञ्चितवाञ्छितपापचरित्रसञ्चितसञ्चितकर्मजधर्मसमुन्नतशर्मबलप्रबलेभकठोरमहत्कनकुम्भलसत्कुचकुम्भभराद्भुतभीरमनोभवकेलिकलाहवलाभसजलाभ्रनिभभ्रमभीमभवोद्भवसंभ्रमभारपराभवचञ्चदकिञ्चनचञ्चलदीनदृगञ्चलसञ्चरदर्भकनिर्भरदुर्भरदारमहोदरदारुणदीर्घदरीभरणाशरणप्रतिगेहरटद्बहुदुर्जनदासजनार्जवगर्जनवर्जनतर्जनभर्त्सनभर्त्सितभूतजनाथनिभालनपालनलालनबीजसुबीजमहामनुजापकतावकपावकसन्निभयावकरक्तपदद्वयभावककल्पलते !"

इति स्तवसंस्तुतया तया देव्या, "वत्स, परितुष्टास्मि तवानेन वीरसाधनेन। समभिलषितं वरं वृणीष्व" इति समीरिते, "मृगयाविहाराभिरतस्य तस्य सुधन्वाभिधानस्य राज्ञो नन्दस्य का गतिरभूत्। इदमेव मामावेदय" इति वरमवृणोत् स तपस्वी।

ततश्च, "अस्ति नगरदक्षिणदिग्भागे कर्कन्धूविपिनप्रान्ते नितान्तदुर्गमसरणिः तरणिकिरणसंचरणविरोधिविविधानेकमहीरुहाक्रान्तोपत्यकाधित्यकः कङ्कालबहलराक्षसरक्षितः पातालकन्दरो नाम महीधरः। तद्दरीपरिसरे वटनिकटवापीजलान्तर्गतशिलातलोल्लिखितश्लोकद्वयाभिप्रायदत्तचित्तो महीपतिरमात्यशकटारेण महाशिलातलनिपातनेन व्यापादितः। तत्रैवाद्यापि तदीयसर्वाङ्गीणाभरणान्यस्थीनि च सन्ति" इत्यभिधायान्तर्हिताभूत् भगवती भद्रकाली। ततश्च स तपस्वी वृद्धचरानुगतः सद्य एव राजसदनमयासीत्। ततश्च राज्ञा रहसि समाहूतः, "समस्तमिमं वृत्तान्तमहं देवीप्रसादादासादितवानस्मि। परं तु न निवेदयितुं शक्नोमि यतः स्वायत्तसिद्धयः परायत्तसिद्धयः स्वपरायत्तसिद्धयश्चेति त्रिविधा राजानः। तत्र च भवानमात्यायत्तसिद्धिरस्ति। अयं च सर्वोऽपि वृत्तान्तः तमेवानुधावति। इत्यतोऽहमपि बिभेमि" इत्यवादीत्। ततश्च राज्ञा, "स्वायत्तसिद्धिरेवाहमस्मीति निःसन्देहमवगन्तव्यं तत्रभवता भवता" इति समभिहितो देव्यभिहितं सर्वमावेदयत्। ततश्च राजातिचमत्कृतः स्वाभरणान्यनेकरत्नानि च समर्प्य तदानीमेव तं तापसं वृद्धचरं च तां शिलामाभरणादींश्च समानेतुं प्राहिणोत्। ततश्च ताभ्यां भवानीसंदिष्टवर्त्मधारणयैव तत्र गत्वा सर्वं समादाय द्वितीयदिनावसानसमये

समागत्य राज्ञे सर्वं समर्प्य राजसमर्पिताद्भुततरपारितोषिकतोषविशेषेण स्वस्वनिवासस्थलं समासादितम्।

ततश्च राजा तान्येवाभरणानीति कञ्चुकीवदनाद् विनिर्णीय शिलातलोल्लिखितश्लोकद्वयं प्रविभाव्य पितुश्चोभयायत्तसिद्धित्वमवगत्यामात्यशकटारेणैवेदमनुष्ठितमिति निश्चित्य शिलामाच्छाद्य तदानीमेव वक्रनासादीनाहूय यथोचितं तद्वृत्तमभिधायामात्यशकटारमाकारयितुं समाज्ञापयत्। ततस्ते तामाज्ञां शिरसि विधाय वातवेगाभिधं दूतमानेतुं प्रेषयामासुः। ततश्च सत्वरतरं स तत्र गत्वा प्रणिपत्य देवपादा इदानीमेव भवद्दर्शनमभिलषन्ति इत्यभिधाय, "क्व पदातयः? क्व हयः? सत्वरं समायान्तु सर्वे" इति सामग्रीसंविधानमकरोत्। अमात्यशकटारस्तु, "स्वेच्छया राजसदनगामिनः, इदानीमेवागतस्यैतादृश्याज्ञाऽवज्ञामिव मम विभावयति। भवतु। गत्वा किमिदमित्युपलप्स्ये" इति मनसि निधाय पवनरयहयमारुह्य राजसविधे गत्वा कृतयथोचितनतिरासनमभजत्।

ततश्च राजा वक्रनासादिमुखमवलोक्य, "अमात्यवर्य शकटार, महाराजो भवांश्च सहैव समग्रसैन्यमपहाय कस्यांश्चिदटव्यां गतौ। ततस्तु भवानेवागतः न महाराजः,। तत्कथय तत्त्वतस्तदुदन्तम्" इत्यपृच्छत्। ततस्त्वमात्यशकटारः, "स्वामिन् सत्यमेतत्। परं तु मृगानुसारेण धावतोरावयोः खातनिपतिताश्वसज्जताविधानविलम्बिनि मयि राजा जवेनाग्रत एवागात्। ततस्तदीयगवेषणायां साधुविहितायामपि केवलं तुरग एव कर्कन्धूस्कन्धावलग्नकविकागुणः सर्वलोकसमक्षमदर्शि" इत्यभिधाय तूष्णीमेव बभूव। ततस्तु राज्ञा भ्रूसंज्ञोत्थापितवक्रनासाद्यमात्येन स्वपार्श्वचरद्वयसन्निहितेन तच्छिलातलोल्लिखिताक्षरपङ्क्तिं तदाभरणानि च तस्मै प्रदर्श्य, "सर्वमहं जानामि। त्वयैवेदमनुष्ठितम्। नान्येन"

इत्युक्तः—

तान्येवाभरणानि सैव च शिला यस्याक्षरैरक्षरा-
णयायुष्यस्य ललाटपट्टलिखितान्यद्यैव दैवान्मम।
प्रोन्मृष्टानि च तत्त्वतस्तु विदितं राज्ञापि वृत्तं यत-
स्तस्मात् संप्रतिपत्तिरेव हि वरं न ग्राम्यमत्रोत्तरम्॥

अतोऽत्राङ्गीकार एव युक्तः। अयुक्तं च दीनवचनादि।
यतः—

ये मृत्यौ समुपस्थितेऽपि सविधे धैर्यं मनाङ्मानसे
कृत्वा दीनवचांसि जीवनधिया निस्सारयन्ते मुखात्।
ते किं क्वापि कदापि धीरनिवहे कीर्तिं लभन्तेऽथवा
किञ्चिज्जीवनमेकमेव हि निजं धैर्यं त्यजन्त्यार्जितम्॥

इति मनसि विचिन्त्य, "राजन् सर्वमेतन्मत्कार्यमेवेति विज्ञाय यदभिरुचितं भवते तद् विधीयतां द्रुततरम्" इत्युक्त्वा तूष्णीमतिष्ठत्।

ततस्तु राजाक्लेशविशेषैर्मारणीयोऽयं सपरिवारः" इति निश्चित्य वधप्रधानाधिकारिणं कालकायनामानमाज्ञापयत् "भो कालकाय! अतिगहनमेकं भूगृहं विधाय सपुत्रकलत्रं शकटारं तस्मिन् दत्वा अष्टाङ्गुलपरिमितं द्वारं विधाय तेन द्वारेण पलपञ्चपुराणचणकांस्तावदेव जलं प्रदाय न कोऽपि तत्र संचरेत् एवमवधानेन विधेयम्" इति। ततस्तु कालकायस्तत्सर्वं विधाय, 'महाराज भवदभिहितं विहितम्" इति न्यवेदयत्। ततस्तु राजा वक्रनासादीन् समाश्वास्य स्वयमेव सर्वकार्यदत्तदृष्टिरभवत्।

ततस्तु तथाविधबन्धनागारनिकारदुःखातिरेकदुःखितः शकटारः संकटवर्त्मनिकटशर्मसुमतिमित्रगुप्तप्रकटारविकटारसंज्ञकान् पुत्रान् समभाषत, "भो पुत्रकाः समुत्पन्ने व्यसने स्फुरति कश्चित् व्यवसायो येन प्रतिविधानं विधातुं शक्यं भवेत्?" ततस्तु, "कतिपयनिमेषनिश्वासवतामस्माकं न स्फुरति व्यवसायलेशः। किं च तथाविधकृतातिपातकानां युक्त एवैतादृशो भोगः" इति ब्रुवत्सु संकटवर्मादिषु समुपस्थितेऽपि मृत्यावविचलितमतिर्विकटारः समुत्पन्नमन्युस्तानभ्यभाषत, "भो भ्रातरः, स्वात्मत्राणपरायणतया तातेन नीतोऽन्तं वसुमतीपतिः। तत्तनय एव च राज्यप्रदानपरिपोषणादिना वर्धित इति किं पातकिनो वयम्? किञ्च कृतघ्नेनामुना निरपराधिनो वयमपि नीयामहेऽन्तकसदनम्। तदत्र स्वस्वबुद्धिवैभवेन विभावयन्तु प्रतिविधानम्" इत्यवदत्। ततश्च शकटारः तथाविधोदारवचनैर्विकटारमेव प्रकृतप्रतिकृतिविधानसमर्थमवधार्य तान् चणकांस्तज्जलं तज्जीवनाय प्रकल्प्य स्वयं जीवनीयविरहात् कलत्रापत्यादिसहितः कतिपयकालोत्तरं प्राणानत्यजत्। ततस्तु विकटारो राजापकार-

प्रकारचिन्तनागणितसकलकुटुम्बव्यसनः तावन्मात्रैश्चणकैस्तावन्मात्रेण जलेन च कालमतिवाहयामास ।

ततस्तु राजा कतिपयकालोत्तरमेकदा का गतिः शकटारपरिवारस्येति कालकायमपृच्छत् । ततस्तु, "अद्यापि ते चणकास्तज्जलं च केनापि तेन रन्ध्रेण स्वकरेण नीयन्ते । एतावन्मात्रं विज्ञायते । नत्वन्यत्" इति स व्यजिज्ञपत् । ततश्च राजा द्वारमुद्घाट्य को जीवतीत्यवधार्यतामिति समादिष्टः कालकायः तद्द्वारमुद्घाट्य सर्वाणि मृतकानीतस्ततः परिहृत्यास्थिचर्मावशेषं विकटारमवलोक्य, "महाराज! सर्वमपि कुटुम्बकं मृतम्; शकटारोपि मृतः। परन्त्वेकः कश्चिदस्थिचर्मावशेषः परिहृतनिमेष ऊर्ध्वलग्ननिश्वासो बालो जीवति" इत्यब्रवीत् । ततश्च तच्छ्रुत्वा स जातकौतुकतया, "समानीयतां स बालः" इति राज्ञा समाज्ञापितः कालकायस्तं बालमानीय राज्ञे समदर्शयत् । ततस्तु राजा तं तथाविधमजाततारुण्यं दृष्ट्वा समुत्पन्नकारुण्यस्तमुन्मुच्य जीवनमात्रायान्नमदात् । ततश्च विकटारः स्वसदने राजदत्तान्नमात्रेण यथाकथञ्चित् कालमतिवाहयामास ।

तस्मिन्नेवावसरे मन्त्रिराक्षसः—

"किं देशान्तरलब्धवैभवभरैस्सर्वाधिकैस्सर्वदा
यत्रात्यन्तिकबाल्यमित्रसुहृदां दृष्टिर्न संजायते ।
किं वा तेन महत्तरेण सुचिरं लब्धाधिकारेण वा
यत्र द्वेषिजनस्य कापि निकृतिः कर्तुं न वा शक्यते ॥

किं च भिक्षाटनादिक्लेशशेषकृशतरदेहदाहजनितबद्धवैरः सकलसंपत्तिभोगयोग्यराजशरीरसंवाससंस्थापनरूपोपकारानभिज्ञो राजा तन्मतानुयायी शकटारोऽपि दिवमगात् । तत्तनयश्चोदग्रधन्वाभिधो नन्दः सर्वामपि महीं स्वशासनसनाथां कर्तुकामस्तथाविधममात्यं स्वकीयं मृगयमाणः समास्ते । तस्मादितो निष्क्रम्य सकलसुहृच्छिरोमणिचन्दनदासशकटदासाद्यधिष्ठितं कुसुमपुरमेव समाश्रयणीयम्" इति मनसि विचिन्त्य, "राजन् पर्वतेश्वर ! त्वत्स्नेहादेतावन्तं समयमहमत्रातिवाहितवान् । इदानीं तु भवदनुमत्या कुसुमपुरं गन्तुमिच्छामि" इति विज्ञाप्य पर्वतेश्वरप्रसादमासाद्य सपरिजनः कुसुमपुरमनुप्राप । ततश्चोदग्रधन्वना राज्ञा, "अस्मत्पैतृकोऽयममात्यवर्यः स्वमतिगतिखर्वीकृतवाचस्पतिः" इति मनसि विचिन्त्य स्वामात्यपदवीमध्यारोपितो मन्त्रिराक्षसः स्वयं सकलराज्यकार्यमकरोत् ।

तस्मिन्नेवावसरे विकटारोऽपि प्रतिक्षणविवर्धमानाधिकारवैभवं मन्त्रिराक्षसमवगत्य तच्चित्तप्रतिरूपकमिव सेवामकरोत् । ततश्च कदाचिदेकदात्यन्तिकविकटारसेवातिसंतुष्टो मन्त्रिराक्षसः तस्मै पारितोषिकरूपेण किञ्चिद्वसु दातुमुपक्रममकरोत् । ततश्च विकटारः प्रणम्य व्यजिज्ञपत्, "भो अमात्यवर्य नाहं भवदीयद्रव्याशया श्रीमतां पादोपसेवनं करोमि। किन्तु राज्यकार्यैकाधिकारप्राप्त्यर्थम् अस्ति च समस्तमपि भवदधीनम्" इति । ततश्च, "एकमधिकारं तुभ्यमहं दास्ये" इति विकटारमवदन्मन्त्रिराक्षसः। ततश्च कतिपयकालोत्तरमेकदा राजदर्शनगमनावसरे विकटारो राजसदनदेहलीसविधे मन्त्रिराक्षसं पुनर्व्यजिज्ञपत् "स्वामिन्, एतावन्तं समयमतिवाहितवानहम् । इदानीं चोदयति मामधीरोत्कण्ठा स्वामिचरणान् स्मारयितुमधिकारदानप्रतिज्ञाम्" इति । ततश्च तस्मिन्नेवावसरे राज्ञा "अस्त्यस्मत्पैतृकदिनमासन्नसमयम्। अतस्तदनुरूपमेकं ब्राह्मणमामन्त्रय" इति समभिहितो मन्त्रिराक्षसः, "सम्यगिदं, यद्विकटारस्यान्यादृशाधिकारदानमन्यादृशफलकमिवाकलयामि; इति निष्पन्नानुरूपब्राह्मणनिमन्त्रणाधिकारदानेन स्वप्रतिज्ञामुत्तीर्य विकटारं विज्ञापनानवकाशं करोमि," इति विचिन्त्य परावृत्तिसमये स्वतुरगपार्श्वावलम्बिसुवर्णशृङ्खलावलम्बितकरं विकटारमवलोक्य, "अस्त्यद्य प्रभृति तृतीयदिवसे राजपैतृकं दिनम् । तत्रानुरूपैकब्राह्मणनिमन्त्रणरूपाधिकारं तवाहं प्रयच्छामि। अनेन मत्प्रतिज्ञा निष्पन्ना" इत्यवादीत्।

ततश्च विकटारः शिरसा प्रणम्य कृताञ्जलिपुटः, "स्वामिन् सुनिष्पन्ना श्रीमतां प्रतिज्ञा । सम्पादयामि चाधिकारकृत्यं तथा यथा स्वामिनां मनस्यस्मत्सेवासंविधाननिपुण इति मतिराविर्भविष्यति" इत्यभिधाय समयोऽयमस्मत्प्रतिविधानस्येति विचिन्त्य चपलतरतुरगाधिरूढः कटितटनिबद्धकौक्षेयक एक एव भगवद्भागीरथीतटनिकटविकटविपिनभूमिमटन् पश्चिमदिगङ्गनाललाटपटलकलितललितसिन्दूरबिन्दुमिव विराट्पुरुषरुचिरस्वर्णकर्णकुण्डलमिव रविमण्डलमस्ताचलचुम्बनलम्पटमवलोक्य कस्मिंश्चित् तरुतले सुष्वाप। ततश्चारुणकिरणोदयसमयसञ्जातानेकविहगविरुतशिशिरतरतरङ्गगङ्गासङ्गसुभगसमीरसुबोधितः तुरङ्गमधिरुह्य वनाद्वनान्तरं परिभ्रमन् निदाघमध्यदिनचण्डदीधितिदीप्तिदन्दह्यमानतपनशिलातलान्तर्विनिर्गतज्वलदनलज्वलितप्रायनिखिलदिगन्तनिमीलितसकलदेव-

तादृगन्तपरिहृतविरुतपतङ्गपरिसमाप्तसमस्तजन्तुलोचनसञ्चारविचार-समये समधिकपिपासाकुलतया निर्यत्प्राण इव क्षणनिमीलितोन्मीलितनयनो दैवात् त्रुटज्जीर्णपर्णकुटीनेदीयसि वसुधातले दीर्घरविविद्रुततेजसं परिग्लपिताशीतिवर्षवयसं करालकुटिलविरलदशनं भृकुटीकेशनिषेचितपिङ्गलनयनं प्रवृद्धश्मश्रुपिशङ्गोर्ध्वकेशं कुत्सितवेषं कुशोन्मूलनतन्मूलमाक्षिकप्रक्षेपणविक्षिप्तदृगादिविषयं कमपि तापसं ददर्श।

ततश्च, 'प्रायेणायं महत्तरोद्योगभागिव दृश्यते," इत्यवधार्य तुरगादवतीर्य दण्डवत् प्रणम्य कृताञ्जलिरभाषत, "भगवन् के यूयं। किमभिधानं श्रीमताम्। किञ्चैतस्मिन् सकलवसुमतीतीव्रसन्तापकारिणि कराले मध्याह्नकाले किमिदमनुष्ठीयत इति निवेदनीयमन्तेवासिने मह्यम्" इति। ततश्च स तापसः, "किमनेन मत्कार्यप्रतिबन्धकेन भवदालापेन," इति वदन् पुनः पुनरुपरुध्यमानः करेण कुशोन्मूलनं कुर्वन्नेव, "ब्राह्मणोऽहं विष्णुगुप्तः शिवगुप्ततनयः। एकदा तातः स्नातुं भगवति भागीरथीतीरे गच्छन् कुशशलाकाविद्धचरणस्तज्जनितक्षतवेदनयैव परलोकमगात्। अतस्त एते कुशा मच्छत्रव इति एतानुन्मूल्यैतन्मूलभूमौ माक्षिकं प्रक्षिपामि येन पिपीलिकाभिः पातालपर्यन्तमेतन्मूललेशोऽपि निराकरणीयः। एवं क्रमेण महीमखिलां निःकुशां करिष्यामि। इति संकल्पवशादीदृशानुष्ठानम्" इत्यवादीत्। ततश्च विकटारो यदि राज्ञा सहानेन विरोधो भवेत् तदानेन राजा समूलमुन्मूलनीय एव। अवश्यं चैतादृशैतदीयरूपदर्शनकुपितेन राज्ञा तिरस्कारोऽप्यस्य विधेय एव इति मनसि विचिन्त्य तं तापसमभाषत, "स्वामिन्! अस्ति किल श्वः कुसुमपुराधिराज उदग्रधन्वाभिधानस्य नन्दस्य राज्ञः पैतृकं दिनम्। तच्च स्वामिचरणैरागत्य सफलतां प्रापणीयम्। एतावदेव भवदाश्रमातिथिरहमभ्यर्थयामि" इति। ततश्च स तापसोऽनिन्द्यनिमन्त्रणनिराकरणं स्वाश्रमसमागतातिथिप्रर्थनाभङ्गकरणञ्चानुचितमिति मनसि विचिन्त्य, "किमिदमस्मत्कार्यविघ्नमुत्पादितवान् भवान्" इति स्वस्यारुचिमाविष्कृत्य, "भवतु श्राद्धसमय एवाहमागमिष्यामि। न प्रथमतो न वागमनोत्तरं लवविलम्बमपि सहिष्ये," इत्युक्त्वा तूष्णीमभवत्। ततश्च विकटारः, "स्वामिन् सम्यगिदम्" इत्यभिधाय दण्डवत् प्रणम्य प्रजवितुरगः कुसुमपुरं प्रविवेश।

ततश्च द्वितीयदिनोदयसमये मन्त्रिराक्षसं नमस्कृत्य, "निमन्त्रितो मया ब्राह्मणः," इति निवेदितवान्। ततश्च मध्याह्नावसरे संभूतसा-

मग्रीकतया श्राद्धकरणाय त्वरयति राजनि राजपुरोहितम्, "क निमन्त्रितो ब्राह्मणः" इति मन्त्रिराक्षसेन समभिहितो विकटारः, "समागतप्राय एव ब्राह्मणः। भवद्भिर्मध्यन्दिनमतिवाहनीयमत्र धारा-मण्डपे," इत्यभिधाय ततोऽपसृत्य तमागतं विष्णुगुप्तं कुशादिसम्भारशालिनि श्राद्धागारे समुपवेश्य स्वयं परावर्तत। ततश्च राजा तथाविधं विष्णुगुप्तमवलोक्य सञ्जातरुषो, "नाभूत् क्षितितलेऽन्यः कश्चिद्ब्राह्मणोः येनायमीदृशोऽत्रानीतः। तत्समपसारयन्त्विवत एनम्" इति समादिष्टे समीवर्तिनि जने, "उत्तिष्ठोत्तिष्ठ। अपसर," इति ब्रुवति सति सर्वाङ्गीणरोमकूपप्रज्वलितानल्पकल्पान्तज्वलदनलज्वालाज्वलित इव कुटिलभ्रुकुटीकरालकालकूटकटाक्षविक्षेपविक्षुभितभूतसर्ग इव, अकालप्रलयकाल इव, विष्णुगुप्त आसनादुत्थाय भूमौ पादमाहत्य, "धिङ् मूर्ख, राजापसद, न जानासि माम्। अनुभवस्वेदानीमीदृशाविनयफलम्। शृणुत सर्वे—

राज्योन्मादवशादशेषविदुषां मूर्धाभिषिक्तस्य मे
यत्रासीदवहेलना तदधुना स्तोमं कुशानामिव।
यावन्नन्दकुलं कलङ्कमलिनं नोन्मूलये मूलत-
स्तावच्छ्रीशिवगुप्तलालिततनुर्बध्नामि नाहं शिखाम्॥"

इति प्रतिज्ञावाक्यमभिधाय, "अस्ति कश्चिदत्र य एतत्प्राज्यराज़्यकामः। स समायातु मया सह" इति वदन् राजसदनादुपावर्तत।

तस्मिन्नेवावसरे राज्ञः सुधन्वनो मौर्यः पुत्रश्चन्द्रगुप्तो मनस्यचिन्तयत्, "सति नन्दान्वये न कदाचिदप्यस्माकं संभावितो राज्यलाभः। कदाचिद्यदि दैवादस्यामिततेजसो ब्राह्मणस्य प्रसादादासादितं राज्यं तदा महत्प्रयोजनं भवेत्। न भवेत्तदा क्वचिद्देशान्तरेऽप्येतावन्मात्रजीवनीयेनापि कालमतिवाहयामो वयम्। तस्मादनेन सहास्माकं गमनमुचितम्" इति। ततश्च तत उत्थाय विष्णुगुप्तमन्वगच्छत्। ततश्च तदनुचरा भद्रभट-पुरुषदत्त-डिण्डिरात-बलगुप्त-राजसेन-भागुरायण-रोहिताक्ष-विजयवर्माणस्तमन्वगच्छन्। ततश्च विष्णुगुप्तो भद्रभटाद्यष्टवीरसमन्वितचन्द्रगुप्तेन सह गङ्गां समुत्तीर्य विचारयामास—

"उचितमनुचितं वा कुर्वता कार्यजातं
परिणतिरवधार्या यत्नतः पण्डितेन।

अतिरभसकृतानां कर्मणामाविपत्ते-
र्भवति हृदयदाही शल्यतुल्यो विपाकः ॥

इति कथमेतत्कार्यनिर्वाहो भवेत्परिपन्थिनि महत्तरे। अथवा-लमनया चिन्तया। यतः—

हस्ती स्थूलतरः स चाङ्कुशवशः किं हस्तितुल्योऽङ्कुशो
दीपे प्रज्वलिते विनश्यति तमः किं दीपमात्रं तमः।
वज्रेणाभिहताः पतन्ति गिरयः किं वज्रतुल्यो गिरि-
र्बुद्धिर्यस्य गरीयसी स बलवान् स्थूलेषु कः प्रत्ययः ॥

तथापि—

कोऽहं कौ देशकालौ समविषमगुणाः केऽरयः के सपत्नाः
का शक्तिः कोऽभ्युपायः फलमिह वद किं कीदृशी दैवसंपत्।
संपन्नौ कोऽथ बन्धः प्रतिहतवचनस्योत्तरं किं नु मे स्या-
दित्येवं कार्यसिद्धाववहितमनसो नावहास्या भवन्ति ॥

इति प्राचीनवचनाद् विचारोऽयमावश्यक एव तत्र।

सत्यामप्युग्रबुद्धौ निजभुजबलोत्कर्षसंमिश्रितायां
प्राक् चिन्त्या वै सहायास्तदनु च रिपौ भेदयुद्धादिचिन्ता।
लब्ध्वा सुग्रीवसैन्यं दशमुखपुरीराज्यमादाय रामः
प्रादात्तस्यानुजायोत्कटनिजपदाम्भोजसेवातितुष्टः ॥

इत्यतः सहायान्वेषणमावश्यकम्। तत्र च—

शत्रोरत्यन्तमित्रं यस्तेन मैत्रीं विवर्जयेत्।
अर्जयेत्तद्विरुद्धेन तत्पृष्ठाघातकारिणा ॥

इति विविधविभवानुगृहीतमन्त्रिराक्षसविहितस्वपरित्यागोदग्रध-न्वाश्रयणसमुत्पन्नमनोविकारः पर्वतेश्वरोऽस्मत्कृतनीतिपुस्तक-संदर्शनसमुत्पन्नभक्तिरस्तीतीन्दुशर्मणो मुखादवगतम्। अतः राज्यार्धदानप्रतिज्ञाप्रतिलोभितोऽवश्यं साहाय्यमाचरिष्यति" इति विचिन्त्य पर्वतेश्वरनगरगमने मतिमकरोत्।

तस्मिन्नेवावसरे निजमत्यन्तमित्रमिन्दुशर्माभिधं ब्राह्मण-माहूय क्षपणकवेषं जीवसिद्धिनामानं विधाय, "लक्षणप्रश्नविद्या-बलेन मन्त्रिराक्षसमैत्रीमतिशयशालिनीमासाद्य कुसुमपुरे स्थित्वा समीहितसाधनं विधेयम्" इत्युक्त्वा प्राहिणोत्। सिद्धार्थकं च मन्त्रि-राक्षसाभिन्नहृदयतदीयसेवकशकटदासमैत्र्यर्थमादेशयत्।

ततश्च पर्वतेश्वरनगरं गत्वा नन्दराज्यार्धदानसंवित्प्रोत्साहितं प्रबलतरसैन्यसमूहसमन्वितवैरोचनकेन भ्रात्रा मलयकेतुना पुत्रेण च सहितं पर्वतेश्वरं समादाय कुसुमपुरमुपरोद्धुं पर्वतेश्वरनगरादुच्चचाल। तस्मिन्नेवावसरे भागुरायणं मलयकेतुमैत्र्यर्थं भद्रभट्टादींश्च मलयकेतुकुमारसेवकशिखरसेनमैत्र्यर्थमादिदेश। ततश्च चाणक्यसुमतिपरिगृहीतशकयवनकिरातकाम्बोजपारसीकप्रभृतिप्रबलतरसैन्यसमन्वितपर्वतेश्वरसहितचन्द्रगुप्तेन सह सोपरुद्धं कुसुमपुरमवलोक्य राजा समयोऽयमस्मत्करकलितकरवालस्येति विचिन्त्य पितृव्यपुत्रं सर्वार्थसिद्धिं मन्त्रिराक्षसं च दुर्गसंरक्षणाय संस्थाप्य तीक्ष्णधन्वाद्यखिलानुजवक्रनासाद्यमात्ययुतश्चतुरश्चतुरङ्गसेनासमन्वितः कुसुमपुरपरिसरे समरसमारम्भकृतोद्यमः—

कृत्वाग्रे वह्निशस्त्रप्रहरणनिपुणानश्ववारांस्ततोऽनु-
प्रोद्यन्मातङ्गयूथांस्तदनु च बहुशः पद्गतीन् संनिवेश्य।
तत्पश्चादश्ववारानपरिसिततरान् मध्यदेशे तु तेषा-
मारुह्योत्तुङ्गनागं स्वयमनुजयुतः शत्रुसैन्यं ददर्श॥

ततश्चोभयसैन्याग्रेसराग्नेयशस्त्रधारिभिः समरसमारम्भे समारब्ध एव राजा कोपाश्रितलोचनो वीररसाविर्भावविगलितवेद्यान्तरः प्रहर्षितरोमाञ्चश्चरणचलाङ्गुलीचालनतीक्ष्णसृणिमारणकरतलास्फालनोत्फुल्लप्रजवितं गजराजं विधाय पर्वतेश्वरसैन्यसागरमाविवेश। ततश्चाविदितस्वपरबलविभागं शस्त्राशस्त्रि बाहूबाहवि मुष्टामुष्टि केशाकेशि नखानखि दन्तादन्ति इत्यपरिच्छिन्नवर्णनाविषयः समरो बभूव।

यत्रासीत् खड्गघातैर्नररुधिरनदी चर्मकूर्माभिरामा
तत्तत्पर्यस्तमस्तव्रजचिकुरलसद्दीर्घशैवालजाला।
त्रुट्यन्मातङ्गकुम्भस्थलबहलगलच्चारुमुक्ताकलाप-
प्रोद्यत्सत्सैकतान्तःपतितगजघटाकोटिशुण्डादिनक्रा॥

तत्र च समरे सानुजो राजा पुरन्दरपुरातिथितामगमत्।

ततश्चानेकसैन्यसमन्वितो विजयदुन्दुभिध्वनिबधिरीकृतकृतान्तकर्णश्चन्द्रगुप्तः कुसुमपुरमतितरामुपरुरोध। ततश्च कतिपयकालोत्तरं तथाविधोपरुद्धपौरजनदुःखातिरेकं स्वकुलक्षयं चालोक्य निर्विण्णहृदयः सर्वार्थसिद्धिः निशीथे केनापि मार्गेण दुर्गादवतीर्य वैरिविजयकामः कामारिमाराधयितुं कामपि महाविन्ध्याटवीमाविवेश। ततश्च मन्त्रिराक्षसः चन्द्रगुप्तद्वेषविशेषवशात् स्वामिवंश्यविरहाच्च

सर्वराज्यप्रदानप्रतिज्ञया पर्वतेश्वरेण सह सन्धायापि, "चाणक्यमतिपरिगृहीतात्रत्यविदितरहस्यचन्द्रगुप्तविनाशे पर्वतेश्वरो निराकर्तुं सुकर एव" इति मत्वा विषकन्यकां जीवसिद्धिक्षपणकहस्तेन चन्द्रगुप्तविघातायायोजयत्। ततश्चाणक्यः क्षपणकाद् विषकन्यां विज्ञाय, "नागरिकजनप्रथमोपनीयमानकन्याप्रदानेन पर्वतेश्वर एवास्माकं परितोष्यः" इति चन्द्रगुप्तमाभाष्य तां तस्मै प्रादात्। ततश्च पर्वतेश्वरमरणोत्तरं प्रतिश्रुतराज्यार्धदानानर्थभीत्या भागुरायणद्वारा, "पिता ते चाणक्येन हतः। त्वामपि को वेद किं करिष्यति" इति रहसि त्रासयित्वापवाहितो मलयकेतुः चाणक्येन। ततश्चानेकोपायैश्चन्द्रगुप्तस्य राज्यं दत्वा तत्स्थिरीकरणाय निसर्गसौम्यब्राह्मणकर्तव्यतासम्पादनाय च मलयकेतुविरोधपुरःसरं मन्त्रिराक्षसेन सह चन्द्रगुप्तमैत्रीं कर्तुमुद्यतः। तथा घटनायोपक्रममकरोत्।

इति श्रीमद्गोदावरीपरिसरालङ्कृतपुण्यस्तम्भस्थितिमतिविलासशालिनीलकण्ठपण्डितात्मज-बालोजीपण्डिततनूज-तिमाजीपण्डिताङ्गज-अनन्तपण्डितविरचितं मुद्राराक्षसाभिधनाटकपूर्वसंकथानकं समाप्तिमगात्॥

APPENDIX

मुद्राराक्षसनाटकपूर्वपीठिका

कर्तृनामरहिता

वाग्देवीं गणनाथं च नमस्कृत्य गुरूनपि ।
मुद्राराक्षसनाटकस्य क्रियते पूर्वपीठिका ॥

अस्ति समस्तसुरासुरनरस्पृहणीयं, स्वस्वधर्मवर्तिचातुर्वर्ण्यनिषेवितं, प्रोन्नतप्राकारपरिखापरीतं, नैकवर्णाश्मनिर्मितगोपुरं, प्रशस्तराजमार्गहर्म्यविभूषितं, विविधोद्यानविराजितोपान्तं, कमलकुमुदराजितनीरकासारविभ्राजितं, भगवता कौशिकेन द्वितीयं त्रिविष्टपमिव निर्मितं, पुरस्तात् पाटलिपुत्रं नाम नगरम्। तत्र च स्फूर्जद्यशोवितानाच्छादितभुवनचक्रवालोद्दण्डभुजदण्डताण्डवखण्डितविपक्षमण्डलो, दानाम्बुस्तिमितीकृतसमस्तवसुधावलयः, पञ्चविंशश्चक्रधरावतार इव जगद्रक्षणाय प्रकटीभूतः श्रीसूर्यवंशराजन्यमौलिमण्डनमणिर्नन्दान्ववायो राजा चित्रसेनो नामासीत्। तस्य सहधर्मिणी पातिव्रत्यनिधिः सौन्दर्यनिर्जितरतिर्वैदर्भी सुमतिर्नाम। स तया मनोविनोदशीलया गृहसुखं निषेवमाणः परां प्रीतिमवाप। अतिक्रान्ते गणरात्रे चित्रसेनादापन्नसत्त्वा बभूव। अथ शुभलग्नोदये चक्रवर्तिलक्षणोपेतं सुतं सुषुवे, शचीव जयन्तम्। राजा तस्य वीरसेन इति नाम चक्रे। अनन्तरं द्वितीया राज्ञो गान्धारी पत्नी रम्भावती नाम पितुरनुगुणं पुत्रं सुषुवे। नृपस्तस्य नाम सर्वार्थसिद्धिरिति निर्ममे। एवमतिक्रामत्यनेहसि राजा वीरसेनं संप्राप्तयौवनमालक्ष्य यौवराज्येऽभिषिषेच। कृतदारपरिग्रहमेनं प्रजारक्षणदक्षिणमालोक्य स्वयं संसारसागरमुत्तितीर्षुः सहधर्मिणीभ्यां वानप्रस्थविधिना तपोवनमध्युवास।

वीरसेनोऽपि पितुराज्ञया वसुमतीं धर्मेण पर्यपालयत्। सर्वार्थसिद्धिस्तु भ्रातृभक्तो लक्ष्मण इव रामं राजानमनुचचार। वीरसेनस्य तिस्रः स्त्रिय आसन्, माद्री मागधी चैद्या चेति। माद्र्यास्त्रयः पुत्रा आसन्, शूरसेनसत्यव्रतश्रुतध्वजनामानः। मागध्या अपि नलकर्ण-

भीमसंज्ञास्त्रयः पुत्रा बभूवुः। चैद्याया अपि रामो, हरिश्चन्द्रो, दृढायुरिति त्रयः पुत्रा जज्ञिरे। एवं विवाहितासु नव पुत्रा आसन्। तेषु शूरसेनो गुणैर्ज्येष्ठतया च पितुः कृपापात्रमासीत्। एकदा दाक्षिणात्येन राज्ञा सर्वविद्यानिधिः सौन्दर्यावधिः काचित्कन्या वीरसेनाय प्राभृतीकृता। सा राज्ञापरिणीतैव गृहे स्थापिता दासीति प्रसिद्धा। तस्याः पुत्रश्चन्द्रगुप्तनामा राजा बभूव नवभ्यः कनीयान् गुणैकविधित्वेन राज्ञोऽतिप्रियश्च।

अपि च राज्ञः प्रधानपुरुषो वैरोचननामा सकलराज्याधिकृत आसीत्। अन्योऽपि वक्रनासनामा तत्तुल्य एव धीसचिवः कर्मसचिवश्चासीत्। मन्त्री च मन्त्रिराक्षसनामा विप्रश्चतुर्दशविद्याप्रवीणो राजनीतावतिकुशलः शूरतरो राज्ञः प्रियो बभूव। राजा तेष्वारोपितराज्यभारो यथावसरं त्रिवर्गं सिषेवे।

एकदा विश्वजिद्यज्ञं करिष्यमाणो दिग्विजयाय मतिं चक्रे। अनन्तरं वैरोचने वक्रनासे च राज्यभारमारोप्य मन्त्रिराक्षसमादाय चतुरङ्गिण्या सेनया पूर्वादिदिक्क्रमेण दिग्विजयं कर्तुमारेभे। पूर्वस्यामासमुद्रं देशान् वशीचक्रे। दक्षिणस्यां सेतुपर्यन्तं देशं विजिग्ये। पश्चिमायां सुराष्ट्रमद्रगान्धारकेकयकाम्बोजपारसीकप्रभृतिदेशान् स्वीचकार। तत्र च पारसीकाधिपेन गिरिदुर्गमाश्रित्य महाकायनाम्ना यवनेश्वरेण दशदिनानि वीरसेनसेनया सार्धं महद्युद्धं चक्रे। अनन्तरं यवनेश्वरो निजदुर्गं क्षीणान्नमालोक्य मन्त्रिराक्षसेन सह संधिं चक्रे। तद्द्वारा च वीरसेनस्य पादमूलं प्राप। राजा तु धर्मविजयित्वात् ततो दण्डं स्वीकृत्य कुमारं मलयकेतुनामानं तद्राज्येऽवस्थाप्य पर्वतेश्वरमादाय काश्मीरदेशं जगाम। अथ च काश्मीरान् विजित्य हिमवदुपत्यकादेशान् वशीकुर्वन् कूर्माचलं प्राप्य तत्रत्येन राज्ञा युद्धं विनैव दत्तं करं स्वीकृत्य नेपालदेशविजयाय प्रतस्थे। तत्रापि युद्धं विनैव तद्राज्ञोपहारीकृतं कस्तूरिकाचामरभूयिष्ठमकुप्यप्रायं द्रव्यमादाय कामरूपदेशाधिपं जित्वा ततोऽपि भूरिद्रव्यमादाय निजराजधानीमाजगाम। तत्र कृतविश्वजित्क्रतुरात्मानं कृतकृत्यमिव मेने। पर्वतेश्वरोऽपि मन्त्रिराक्षसेन सह समुत्पन्नप्रेमा कतिचिद्वत्सरान् वीरसेनस्य समीपे स्थितवान्।

एवं च गच्छत्यनेहस्येकदा वागुरिकै राज्ञे निवेदितम्, "महाराज! इतो योजनचतुष्टयादुपरि नानावृक्षवल्लीमृगपक्षिगणाकीर्णं प्रभू-

तजलसरोवरं देवमृगयाविनोदार्हं महारण्यमस्ति। तद्देवेन मृगयाविनोदैः सार्थकीक्रियताम्" इति। राजा तु तच्छ्रुत्वा समुपजातकुतूहलो गमनाय मतिं चक्रे। अनन्तरं निजराज्ये मन्त्रिराक्षसवक्रनासपुरस्सरं कुमारं शूरसेनं ससहायनं विधाय महामात्येन वैरोचनेनानुगतो महत्या सेनया मृगयार्थमरण्यानीं प्राप। सा चारण्यानी विंशतियोजनविस्तृता पर्वतपरिसराश्रितासीत्। तत्र च कृतस्कन्धावारनिवेशः प्रत्यहं विहरन् देशस्यातिरमणीयतया कतिचिद्वसतीरुवास। अथैकदा मृगवराहमहिषखड्गव्याघ्रादीन् निघ्नन्नेकमदृष्टपूर्वं चित्रमृगं ददर्श। तज्जिघृक्षया च जवनं तुरगं तस्य पश्चादक्षिपत्। वायुवेगः स मृगो राज्ञानुवर्त्यमानोऽतिदूरं गत्वा गहनं विवेश। राजापि रभसात्तेनैव सह विवेश। योधाः सर्वे पश्चात् स्थिताः। वैरोचनस्त्वाजानेयमारूढो राजानमनुचचार। अमात्येन निवार्यमाणोऽपि राजा मृगमनुवर्तमानः स्कन्धावाराद्द्वियोजनं जगाम। चित्रमृगस्तु देहस्याल्पत्वात् क्वचिन्निलिल्ये। राजा तु जातश्रमः प्रयासं व्यर्थमालोक्य निवृत्त्य वृक्षमूल उपविवेश। वैरोचनोऽपि पृष्ठतस्तत्राजगाम।

घटिकामात्रे दिनेऽवशिष्टे राजा वैरोचनमवादीत्, "अमात्य! भगवान् दिवसकरः चरमगिरिमारुरुक्षति। तुरगोऽपि श्रान्तः। पिपासया च मे हृदयं शुष्यति। स्कन्धावारस्तु दूरे। मार्गश्चातिविषमः। किमत्र विधेयम्" इति। अथामात्यो राजानं प्रत्यूचे, "महाराज! इतो नातिदूरे जलेन भाव्यम्, यदिमे हंससारसचक्रवाकादीनां विरावाः श्रूयन्ते। अहं तदन्विष्यागच्छामि। पश्चाद्देवेन प्रस्थेयम्। कदाचित् कोऽपि जलाशये हिंस्रो जन्तुर्भवेत्" इति।

राजा तु तच्छ्रुत्वा तूष्णीमासीत्। वैरोचनस्तुरगमारूढो नातिदूरे पक्षिरवानुसारेण जलाशयं प्राप। विविधविटपपरीतामनेकवर्णमणिकुट्टिमपर्यन्तां नैकविधकमलकुमुदपक्षिगणनिषेवितां वापीमालोक्य क्षणं विस्मयस्तिमितो बभूव। अनन्तरं सोपानमार्गेण वाप्यामवततार। जलसमीपवर्तिसोपानमुपविश्य मनस्यचिन्तयत्, "चिरादनुद्धृतमिदं जलं सहसा राज्ञे निवेदयितुमनुचितम्। अतो मया पूर्वं निपीय पत्रपुटकेन नेयम्" इति।

अथ जलं निपीय कौतुकाक्षिप्तचित्तः सुचिरमितस्ततो वापीं निरवर्णयत्। नानावर्णमणिनिर्मितं चित्तानुसारिण्यस्य दृष्टिरुपरिस्थितशिलापट्टं जगाम। तत्र च श्लोकद्वयमुत्कीर्य लिखितमासीत्।

तद्यथा—

अत्युच्छ्रिते मन्त्रिणि पार्थिवे च
विष्टभ्य पादावुपतिष्ठते श्रीः।
सा स्त्रीस्वभावादसहा भरस्य
तयोर्द्वयोरेकतरं जहाति॥

अपि च।

तुल्यार्थं तुल्यसामर्थ्यं मर्मज्ञं व्यवसायिनम्।
अर्धराज्यहरं भृत्यं यो न हन्यात्स हन्यते॥

एतद्दृष्ट्वा वैरोचनोऽचिन्तयत्, "अहो वापीनिर्माणसमयेऽस्य श्लोकद्वयस्य लिखनमसंगतम्। कथमिव? नेयं कारयितुः प्रशस्तिः। नापि संवत्सरमासादिमितिः। तन्मन्येऽधुनैव दुर्दैवेन मद्वधार्थमयमुपायो व्यरचि। एतानि संहतानि लक्षणानि मयि सन्ति। यदि कथञ्चिदिदं राजदृष्टिगोचरीभवेत्तदा राजा मामवश्यं विषादिना व्यापादयेत्। यद्यपि दैवमनतिक्रमणीयं तथापि यावच्छक्यं यत्नो विधेयः" इति विचार्याधःस्थितपङ्केन श्लोकाधारपट्टिकां लिलेप। अनन्तरं जलमादाय यावत् सोपानमारूढस्तावद्राजापि तृड्वेगमसहमानोऽश्वपदानुसारेण तूर्णं तत्रागतः। अथामात्येनोक्तः, "महाराज! जलं मया समानीतं यदर्थमागतोऽसि। तन्न युक्तमकाले सरस्यवतरितुम्" इति। राजा तु वापीदर्शनकौतुकात्, निर्भयत्वात्, भाविनोऽनर्थस्य च गौरवान्निवार्यमाणोऽपि वाप्यामवततार।

अथ निपीतजल इतस्ततो वापीं द्रष्टुमारेभे। ततोऽस्य दृष्टिः पङ्कलिप्तायां पट्टिकायां पपात। अथ राजा मनस्यचिन्तयत्—"अहोऽत्र निर्जने देशे नान्यस्य संचारः। तत्पूर्वममात्य एवात्रागतः। पङ्कमिदमिदानीमेवोद्धृतं दृश्यते। किमत्र कारणं भवेत्" इति। अथ कौतुकात् पङ्कं जलेन प्रक्षालयितुमारेभे। वैरोचनस्तूपरिस्थितो दिष्टेन विभ्रंशितमतिः स्ववधमाशङ्क्य महतीं शिलां राज्ञः शिरस्यपातयत्। राजा तु तद्भग्नशिराः पञ्चत्वं प्राप।

वाप्याः समीपे कश्चन शबरग्रामगोपो मृगान् हन्तुं निकुञ्जमध्यगतवृक्षमारुह्य स्थितः। स तु प्रत्यक्षीकृतैतद्वृत्तान्तोऽमात्यान्निजवधमाशङ्कमानस्तूर्णं वृक्षादवप्लुत्य कुञ्जमध्यवर्तिनि गर्ते निलीनः। अमात्यस्तु कृतकिल्बिष इतस्ततः प्रेरितदृष्टिर्वृक्षशाखां कम्पमानामपश्यत्। दृष्ट्वा चाचिन्तयत्, "अहो नात्र वातपक्षिसंचारः। कुत इदमाकस्मिकं

वृत्तान्दोलनम् । नूनमत्रस्थेन केनापि पुरुषेण दृष्टम् । एतद्द्वारेण रहस्यभेदः संभाव्यते" इति । तत्र गत्वान्विष्यन् कुञ्जस्य घनतया सन्ध्यान्धकारवशात् तमलभमानस्तत आगत्य राज्ञोऽश्वं न्यवधीत् । हत्वा च महागर्ते प्राक्षिपत् । ततो वाप्यामुत्तीर्य राज्ञो देहं जले निक्षिप्य तदुपरि महतीं शिलां न्यधात् । पश्चाद् बहिरागत्य निजाश्वमारुह्य कस्यचिद्वृक्षस्य मूलेऽवरुह्योपविष्टः ।

अथ भगवान्मरीचिमाली चरमगिरेर्जलधिमवजगाहे । अमात्यो वृक्षमूले हयं निबध्य निजदुष्टकर्मव्याकुलतया वनजन्तुभयेन च जाग्रदेव तस्थौ । अथानूरुकान्त्या किञ्चित् पाटलिते पूर्वदिग्भागे सत्वरं हयमारुह्य स्कन्धावारं प्रति चचाल । मध्ये सम्मुखमागच्छद्भिः सामन्तैः पृष्टश्च, यथा, "अमात्य ! महाराजः कुत्र" इति । अथ तान् प्रत्यवदत्, "भो राजानः ! अहं महाराजस्य पृष्ठत एव गतः । परन्त्वश्वस्य जवनतया कञ्चिच्चित्रमृगमनुधावन् मया निवार्यमाणोऽपि मृगग्रहणेच्छया न न्यवर्तत । अहं तु महाराजमनुगच्छन्नपि श्रमजातखेदेनाश्वेन निरुद्धः पश्चादेव स्थितः । कियत्कालं स्थित्वा यावद्गन्तुं प्रवृत्तः तावद्विवस्वानस्तं प्रपेदे । अन्धकारेण रात्रौ क्वचिद्वृक्षस्य मूले स्थितः, प्रभाते प्रभुमन्विष्यन् शार्दूलगर्जितभीतेन तुरगेण बलादित आनीतो भवन्निकटं प्राप्तः । अतो न वेद्मि कुतः प्रभुः" इति । सामन्तास्त्वमात्यवचनमाकर्ण्य केचिद् राजानं व्याघ्रेण निहतमवोचन् । अपरे तु, "अन्धकारवशेन मार्गमपश्यन् कस्मिंश्चिन्महागर्ते पतितः" इत्यब्रुवन् । अन्ये तु, "परिश्रान्तो रात्रौ कस्यचिद्वृक्षस्य मूले सुप्त इदानीं प्रबुद्धोऽस्मान् प्रतीक्षमाण आस्ते" इत्यूचुः । अथ सर्वे राजान्वेषणायाश्वपदानुसारेण प्रतस्थिरे । वैरोचनोऽपि दूयमानहृदयस्ताननुजगाम ।

अनन्तरं दैवगत्या वैरोचनस्यायुःशेषबलेन च गव्यूतिमात्रावशिष्टे वापीदेशे तस्मिन् महावने प्रोज्ज्वलज्ज्वालाभिर्गगनं लेह्यमानः समन्ततो दावाग्निः प्रादुरभवत् । अथ वनान्महिषव्याघ्रवराहतरक्षुप्रभृतयो हिंस्रजन्तवो दह्यमाना अनेकशो निर्गत्य जनेष्वत्याहितं चक्रुः । अथ सर्वे योधा अग्निना रुद्धमार्गा व्याघ्रादिभिः बाध्यमानाश्च विषण्णाः परस्परमब्रुवन्, "अहो दैवस्य प्रातिकूल्यं यदयं दावाग्निरद्यैव नूनं दग्धुमुद्यतः । व्याघ्रादिभिश्च सैन्यं हतप्रायमासीत् । तदिदानीं वयं प्रभुमन्वेष्टुमपि न शक्नुमः । स्वामी क्वचिज्जीवति न वेति न ज्ञायते ।

अथवा कृतं सन्देहेन। इमान्यशकुनान्येवास्मान् निस्सन्देहीकुर्वन्ति। न हि जीवति राज्ञि सितच्छत्रोपरि ध्वांक्ष उपविशेत्। न च चामरग्राहिण्यावपि व्याघ्रादिभ्यो व्यापाद्येयाताम्।" इति निश्चितप्रभुमृत्यवः शत्रूपद्रवमाशङ्क्य शीघ्रं कुसुमपुरं प्रति जग्मुः। तत्रत्यां राजधान्यामाबालं सर्वे जनाः शोकाम्बुधौ निममज्जुः। दावाग्निस्तु मारुतेनेर्यमाणो दशभिर्दिनैस्सर्वं वनं भस्मसाच्चकार। किं च राज्ञो मरणादिनात्प्रभृति तस्यां वाप्यां कश्चिद्भूतो वसति स्म। स तु तत्रागतं यं कञ्चन भयानकस्वनेन विकृतरूपदर्शनेनाश्मप्रक्षेपणैश्चाभीषयदिति सा वापी सर्वसत्त्वपरिहृतासीत्।

अथ सर्वेऽमात्याः संहत्य कुमारं शूरसेनं राज्येऽभिषिषिचुः। स राजा क्रमेण प्राप्तयौवनः पितृवद्धर्मेण प्रजाः पालयति स्म। कृतदारपरिग्रहश्चाजनि। अस्य कनीयांसो भ्रातरोऽपि कृताधिपत्याः प्राप्तयौवना राजानमनुचेरुः। यस्तु कनीयान् शूद्रापुत्रश्चन्द्रगुप्त आसीत् स राज्ञा सोदरवत् संभाव्यमानोऽपि विशेषाधिपत्यकामो राजकृतां संभावनां न बह्वमन्यत। प्रत्युत राज्ञि द्वेषवानासीत्। प्रच्छन्नतया यवनराजेनैकीभूय शूरसेनस्य हननार्थं छिद्रान्वेषी समजनि।

अथ यवनराजस्तु चित्रसेनविनाशानन्तरमेव निर्भयश्छलेन स्वदेशं जगाम। अथ महत्यनेहस्यतिक्रान्त एकदा वैरोचनस्य दुष्कर्मसाक्षी शबरग्रामगोपः पाटलिपुत्रे कस्यचित्सम्बन्धिनो गृहमागतो रात्रौ तमवादीत्, "अहो यदि कथंचिदहं राज्ञो निकटं प्राप्नुयां तदा महत्कार्यं सिध्येत्। अस्ति च ममैका विद्या यया राजा तुष्येत्। तद् विचारयोपायम्"। अथास्य बन्धुरब्रवीत्, "भ्रातः! अस्त्येक उपायो राज्ञः समीपगमने। इतो दिनदशकादूर्ध्वं दीपकोत्सवो वर्तते। तत्र गोक्रीडनार्थं राज्ञा सर्वदाहमाकार्ये। तस्मिन्समये मया सह त्वं नेयः" इति। तौ संमन्त्र्य राज्ञा मिलने कृतनिश्चयावास्ताम्। अनन्तरं दीपोत्सवे संवृत्ते प्रतिपद्यसौ नगरनिवासी गोपो राज्ञाहूतस्तमपि प्राघुणिकमादाय राजसमीपं गतो राजानं व्यज्ञापयत्, "देव! एष मे भ्राता गवां हृदयज्ञो गोक्रीडने निपुणः। तन्महाराजोऽस्य कौतुकमवलोकयतु" इति। राजापि जातकौतुको बाढमित्यवादीत्। अथासौ गोपो गाः क्रीडयामास। राजा च तस्य कौशलेन तुष्टो निकट एनमाकार्य भूषणाम्बरादिभिः सच्चक्रे। अथासौ गोपोऽवदत्, "यदि महाराजो मय्यनुग्रहं करोति तदा मया किञ्चिद्रहो विज्ञापनीयम्" इति। अनन्तरं राज्ञा,रहस्याहूतो यथादृष्टं सर्वममात्यचरितमवर्णयत्।

राजापि श्रुतवृत्तान्तः सत्कृत्य तं विससर्ज। अथासौ लब्धबहुधनः कृतकार्यो भ्रातरमामन्त्र्य स्वग्रामं ययौ। राजा तु तस्माद्दिनादारभ्य शोकेन रात्रिंदिवं निद्रां न लेभे। क्रमेण मन्त्रिराक्षसं ग्रामादिभिः संवर्धयामास। महामात्यस्य विश्वासं न चक्रे। अचिन्तयच्चास्य वधोपायम्। अथैकदा मृगयाव्याजेन राक्षसेन सह संमन्त्र्य तामेवारण्यानीं जगाम यत्र सा वापी। गमनसमये सत्यव्रतादीन् भ्रातॄनवादीत् "भवद्भिरवहितैरस्य दुष्टामात्यस्य सर्वोऽपि गृहजन आबालं निरोद्धव्यः। मया चायं स्वामिध्रुगछलेन रोत्स्यते" इति। अथ वने मृगयाविहारं कर्तुमारेभे। तं च शबरग्रामगोपं पूर्वमेवाकारितं सह गृहीतवान्। अथ वाप्यामासन्नायां तदनुमत्या कस्यचिन्महावृक्षस्य मूल उपविष्टः सामन्तानवादीत्, "अहो मृगयाविहारेण सर्वे श्रान्ताः स्मः। ललाटंतपः सूर्यः। तदत्रैव तरोश्छायायामायुधानि विमुच्य विश्रम्यताम्। मया चात्रैवाह्निकं विधाय भोक्ष्यते। रमणीयोऽयं देशः" इति स्वयमायुधानि विमुच्योपविवेश। अथ सर्वेऽप्यायुधानि विमुच्य यथास्थानमुपविविशुः। ततो राजा स्वभृत्यानक्षिसंकोचसंज्ञां ग्राहयित्वा विश्रब्धमुपविष्टममात्यं ग्राहयामास। चन्द्रगुप्तस्त्वमात्येन सह समुत्पन्नसौहार्दो राज्ञा छलेन कुसुमपुर एव स्थापितः। अथ सर्वे सामन्ताः किमिदमिति विस्मयमापेदिरे। तांश्च व्याकुलानालक्ष्य राजा प्रावोचत्, "भो भो राजानः! शृणुतास्य स्वामिद्रुहो दुष्टामात्यस्य दुश्चेष्टितम्, यदयं विश्वासघात्यत्र वने स्वामिनं निहत्य वाप्यां निचखान। यदि न प्रत्येत तर्ह्ययं गोपः सर्वं दर्शयिष्यति", इति गोपेन सह क्षित्रान् प्रेषयामास। ते च तत्र गत्वा तद्दर्शितस्थले राज्ञो देहमन्वेषयांचक्रुः। अथ राज्ञः कटकं लब्ध्वा विभूषणसहितं यथास्थितमेव शूरसेनस्य समीपमनयत्। गोपदर्शितगर्ते च दृष्टं हयकङ्कालकूटं राज्ञ आवेदयत्। राजा त्वभिनवेनेव पितृमरणदुःखेन मूर्छित आसीत्। अथ जलसेकवीजनादिभिः शनैर्लब्धसंज्ञः सामन्तानाह स्म, "भो भो राजानः! दृष्टमस्य स्वामिद्रुहो दौरात्म्यम्, यदयमारोपितसकलराज्यभारोऽपीदृशमन्यायमकार्षीत्। तन्न मर्षयाम्यस्य दौरात्म्यम्" इति।

अथ तं निगडबद्धं हस्तिनीमारोप्य कुसुमपुरमाजगाम। सत्यव्रतादयस्तावदमात्यगृहजनं निरुध्य कारागृहं प्रापयन्। अथ राज्ञि पुरं प्रविष्टे सर्वो जनो नवीनेनेव चित्रसेनदुःखेन निश्चेष्ट आसीत्। अनन्तरं राजा अमात्यं हन्तुं कृतमतिर्मन्त्रिराक्षसादिभिर्विज्ञापितो

यथाकथञ्चिद् वधान्निवृत्य सकुटुम्बमेनं कारागारे स्थापयामास। भक्षणार्थमेकैकस्मै चणकमुष्टिं करकपूर्णं जलं च सर्वेभ्यो दापयामास। चन्द्रगुप्तस्त्वमात्येन सह समुत्पन्नस्नेहोऽपि निजबन्धनशङ्कयामात्यस्य वार्तामपि जहौ। स्वयमप्याधिपत्याडम्बरं विहाय साधारण इव तस्थौ। प्रतिदिनं छिद्रान्वेषी विनीत इव राजानं सिषेवे। राजाप्यमात्यपक्षपात्ययमिति चन्द्रगुप्तस्य हस्त्यश्वादिकं ग्रामांश्चात्मसाच्चकार।

एवमतिक्रामति काले‍ऽमात्यकुटुम्बेऽपूर्णाहारतयातीसारेण चैकैकोऽम्रियत। अथावशिष्टेषु त्रिचतुरपुत्रपौत्रेष्वमात्योऽवदत्, "अरे पुत्रकाः! श्रूयताम्। मया राज्ञस्तथापराधो न कृतो येन राजा मां जीवन्तं विमुञ्चति। एवं तु सर्वे म्रियामहे। अतो युष्मासु यः कश्चित्समर्थः स इदमाहारं जलं च गृह्णातु। कदाचिद् राजा समुत्पन्नघृणो मन्त्रिराक्षसविज्ञापनयकमपि मुञ्चति; तदा कुलतन्तुरवशिष्येत, वैरशुद्धिमपि कुर्यात्"। अथ तेऽब्रुवन्, "नास्माभिर्वैरशुद्धिः कर्तुं शक्यते। वरं म्रियामहे"। अनन्तरं कनीयानमात्यपुत्रोऽब्रवीत्, "यदि राजा जीवन्तं मां मुञ्चति तदा मयास्य दुरात्मनोऽपकर्तव्यं यदयं निर्घृण एकस्यापराधेन कुटुम्बस्य क्षयमकार्षीत्" इति। अथ सर्वे संमन्त्र्यायमस्माकं कुलतन्तुः श्राद्धादिनास्मानुद्धरिष्यतीति निजाहारजलं तस्मै ददुः। स्वयं च त्यक्ताहारजलतया पञ्चषैर्दिनैः पञ्चत्वमापुः। अथासौ कनीयानमात्यपुत्र एक एव सर्वेषामाहारं पानीयं चोपभुञ्जानो जीवन्नास्त; एकदा कारागृहाधिकृतमवादीत् "भद्र! मम सर्वोऽपि गृहजनो मृत्युं प्राप। अहमपि करङ्कसमूहे निपतितो दौर्गन्ध्येन विनष्टचेतनो मृत इवास्मि। तत्तुभ्यमहं बहुतरं द्रव्यं दास्यामि। त्वं मद्वचनेनामात्यराक्षसं विज्ञापय। यद्यमात्येन विज्ञापितो देवः कदाचिन्मां जीवन्तं मुञ्चति"। अथासौ हस्तस्थां मुद्रामुत्तार्य ददौ। कारागृहाधिकृतो गत्वामात्यराक्षसं प्रत्यवदत्, "अमात्य-वैरोचनः सकुटुम्बो विपन्नः। एकः कनीयानस्य पुत्रो जीवति। सोऽप्यद्य श्वो वा मरिष्यति"। अथामात्यः कुपित इवाह, "अरे मूढ! त्वं शीघ्रं तत्र गच्छ। नो चेन्महाराजस्त्वां हनिष्यति"। कारागृहाधिकृतस्तु भीतस्त्वरितं तत्र गत्वा वैरोचनपुत्रायेमं वृत्तान्तमवादीत्। मन्त्रिराक्षसस्तु समुत्पन्नकरुणो राजानं विज्ञापयितुमवसरं प्रत्यैक्षत।

एकदा तु दैवगत्या राज्ञो देहे कश्चिदतुल्यो व्याधिः प्रादुरभूत्

शिरोव्यथामूलः। स तु भिषग्भिश्चिकित्स्यमानोऽपि न शशाम। अनन्तरं राजात्मनो मृत्युमाशङ्क्य दानधर्मान्कर्त्तुमारेभे। प्रतिदिनं विप्रेभ्यो महादानानि चक्रे। नगरे च शौनिकेषु शाकुनिकव्याधादिषु जीववधं निषेधयामास। अथ लब्धावसरो मन्त्रिराक्षसो राजानं व्यज्ञापयत्, "महाराज! वैरोचनः सकुटुम्बो निजदुष्कृतफलं मृत्यूदर्कमनुबभूव। कश्चनैको बालः कारागारे मृतप्रायः श्वसिति। तन्महाराजप्रसादेनासौ जीवतु" इति। राजा तु तच्छ्रुत्वा संजातकरुणास्तममात्यपुत्रं मोचयामास। स तु मन्त्रिराक्षसविज्ञापनायाः पूर्वमेव स्वयमल्पमभ्यवहरन्नस्थिचर्मावशिष्टदेहः काराधिकृतेन राजसमीपमानीतो राजानं प्रणिपत्य दुर्बलतया स्खलिताक्षरमवादीत्, "देव! वैरोचनः सकुटुम्बं स्वामिद्रोहफलं बुभुजे। अहं देवस्य प्रसादान् मृत्योर्मुक्तो भृत्या जठरभरणं कुर्वन् कालमतिवाहयिष्यामि" इति।

अथ राजा परमकारुणिको मन्त्रिराक्षसमाह, "अमात्य! अयं मन्त्रिपुत्रो वैद्यसात् क्रियताम्। तथा च पथ्यान्नेन पोष्यतां यथा शीघ्रं बलवान् भवति। मन्त्रिराक्षसस्तु बाढमिति तमेकस्य ब्राह्मणस्य गृहे स्थापयित्वा वैद्येनोपचारयामास। अथ राज्ञा अहानुकूल्येन शीघ्रं नीरोगः समजनि। अथैकदा मन्त्रिपुत्रो वैद्येन पुष्टाङ्गीकृत्य राज्ञो निकटे नीतः। राजा च तं दृष्ट्वा वस्त्राणि परिधाप्योद्यानरक्षाधिकृतं कृतवान्। अयं तु सेवातत्परतया राजानं तोषयामास। राजा तु तं क्रमेण निजदानाध्यक्षस्याग्रेसरं कृतवान्। तेन चासौ ब्राह्मणानां शुश्रूषणे नियुक्तः प्रत्यहं दानभोजनाद्यर्थं ब्राह्मणानानयन् राज्ञो देवपूजोपकरणानि च सम्पादयन् कालं गमयामास।

अथैकदा केनचित्प्रसङ्गेन तुष्टं राजानं व्यज्ञपयत्, "महाराज! यदि देवस्याज्ञां लभेयं तदा कारागारपतितानि बन्धूनामस्थीनि गङ्गायां प्रवाहयामि। ते मज्जीवनफलमिदमेवानुभवन्तु" इति। राज्ञा तथेत्युक्ते सर्वेषामस्थीनि स्वगृहमानीयापवरके तैः शय्यां विरच्य रात्रौ तदुपरि सुष्वाप। लोके तु "ब्राह्मणस्य हस्तेनास्थीनि गङ्गां प्रति प्रेषितवान्" इति प्रथयामास। रात्रौ चास्थिभिः पीड्यमानः पित्रादीन् स्मरन् राज्ञो वधोपायं चिन्तयामास। अथैकदामावास्यायां "ब्राह्मणानानयस्व" इति दानाध्यक्षेणाज्ञप्तः प्रातरेव कुसुमपुराद्योजनोपरिवर्त्तितपोवनं प्रति जगाम। अथासन्ने तपोवने कश्चिद् ब्राह्मणं वृद्धं नैष्ठिकब्रह्मचारिणमेकाक्षमारक्तनेत्रं मौञ्जमेखलायज्ञोपवीतकृष्णा-

जिनकौपीनपलाशदण्डधारिणं साक्षाद्दुर्वाससमिव तपसा ज्वलन्तं करस्थितकाञ्जिकपात्रमयःशलाकया दर्भमूलानि खनित्वा तत्र काञ्जिकं प्रक्षिपन्तमपश्यत् । अथामात्यपुत्रः तं प्रणम्यावादीत्, "आर्य ! किमिदं क्रियते" इति । तच्छ्रुत्वा स विप्रः क्रोधरक्तनेत्र एनमवादीत्, "मूढ ! तव किं प्रयोजनमनेन पृष्टेन, त्वं स्वमार्गेण गच्छ" इति । ततो मन्त्रिपुत्रो विनयेन पुनरब्रवीत् "आर्य ! न मे किञ्चित्प्रयोजनमनेन पृष्टेन । किन्त्वार्यस्य तपःशीलतामिमं चासंगतं प्रयासमवलोक्य पिपृच्छिषा मां त्वरयति" । अथ वटुः पुनराह स्म, "अरे मूर्ख ! यदि तूष्णीं न तिष्ठसि तच्छृणु वृत्तान्तम् । मम पिता सोमदत्तनामा वेदवेदाङ्गपारगः गृहीतश्रौतदीक्ष आसीत् । स एकदा शिष्येषु कार्यान्तरव्यापृतेषु स्वयमेव दर्भानयनार्थमत्रागतः । अनन्तरं नवोद्भूतेन दर्भाङ्कुरेणास्य चरणो विद्धः । अथ कथंकथमप्याश्रमं प्राप । तयैव कण्टकव्यथया च मृत्युं प्राप्तः । मया च दर्भे वैरशुद्धिः क्रियते । अस्मिन् काञ्जिके क्षारलवणयुक्ते दर्भाणां मूलं प्राप्त एते दग्धमूलाः शुष्कतां प्राप्स्यन्ति" । अथ श्रुतवृत्तान्तो मन्त्रिपुत्रो मनस्यचिन्तयत्, "अहो भाग्योदयेनैतद्दर्शनं जातम् । एतद्द्वारा मत्कार्यसिद्धिर्भविष्यति । एनमेव यथाकथंचिदभ्यर्थ्य तत्र राज्ञः समीपे नयामि । इदानीं सङ्घकालो वर्त्तते । यावन्मया तत्र गम्यते तावच्छ्राद्धकालोऽपि भविष्यति । नूनमनेनाकारणक्रोधेन तपोमूर्त्तिना राजा स्वपदाद् भ्रंशयिष्यते" इति । अथैनं विप्रमवादीत्, "आर्य ! मद्भाग्येनार्यस्य दर्शनं जातम् । अहममात्यवैरोचनस्य पुत्रोऽस्मि । यद्यार्यो मय्यनुग्रहं करोति तर्हि राज्ञोऽनुज्ञां प्राप्यार्यस्य समीपे स्थित्वा राजनीतिं पठितुमिच्छामि । व्याकरणकाव्यादिषु तथा शास्त्रप्रकरणेषु च कृतश्रमोऽस्मि । किञ्चेमं दर्भोन्मूलनोपायं प्रत्यहमहमेव करिष्यामि । आर्यस्तपोवने निजकर्मानुतिष्ठन् निश्चिन्तस्तिष्ठतु । यदार्यो मामाज्ञापयिष्यति तदा स्वगृहं गमिष्यामि" । अथ चाणक्योऽवदत्, "अरे मन्त्रिपुत्र ! अहमष्टादशसु विद्यासु कृताभ्यासो विशेषतो राजनीतावत्यन्तकुशलोऽस्मि । तद्यदि दर्भोन्मूलनकार्यं करिष्यसि तर्हि त्वां नीतिशास्त्रे निरुपमं करिष्यामि" । अथ मन्त्रिपुत्रोऽवदत्, "आर्येण भूयान् मय्यनुग्रहः कृतः । अहमार्य्याज्ञां कुर्वन् समीपे निवत्स्यामि । किञ्चैका मदीया विज्ञापनास्ति यथा—अद्यामावास्यायां राज्ञा शूरसेनेन श्राद्धं क्रियते । अहं च राज्ञा ब्राह्मणानयने नियुक्तः । मया तु कोऽपि वैदिकः साधुर्ब्राह्मणो न लब्धः । दिनं घटिकापञ्चकात्मकं व्यतीतम् । मम तत्र

चन्दनाक्षतदर्भपत्रावलीसम्पादनं कर्त्तव्यमस्ति । मार्गोऽपि कुसुमपुरस्य घटिकाचतुष्टयेन गन्तुं शक्यते । तद्यदि आर्यस्तत्रागमनेन प्रसादं करोति तदा मम भद्रं भवति । नोचेद्राजा मामधिकारादवरोप्य नगरान्निर्वासयिष्यति" ।

अथासौ चाणक्यनामा विप्रः तस्यानु-नयेन तुष्टो मृदुभावमापन्नः प्रत्युवाच, "मम रात्रिंदिवमनेनैव व्यापारेण गच्छति । यद्यपि राजगृहे मम प्रयोजनं नास्ति तथापि त्वदनुरोधेनागच्छामि" इति । अथासौ मन्त्रिपुत्रो हृष्टश्चाणक्यमादाय पदातिस्तदग्रेसरः सत्वरं कुसुमपुरं प्राप । स्वगृहे च विप्रमुपवेश्य द्वित्रानन्यांश्च नगरवासिनो निमन्त्रयामास । ततो राज्ञो देवपूजागृहं गोमयेनोपलिप्य चन्दनागुरुदर्भाक्षततिलपात्रावलीपूर्णकलशपीठानि तत्र संपाद्य चाणक्यपुरस्सरान् कृताह्निकान् विप्रानुपवेशयामास । चाणक्यस्तु त्रिभिर्दिनैर्बुभुक्षितो दर्भोन्मूलनचिन्तया च व्यग्रो राज्ञ आगमनं प्रतीक्षमाण आस्त । अथ मन्त्रिपुत्रः स्वकार्यसिद्धिं मत्वा वेषं परिवर्त्य नगरात् प्राद्रवत् । अनन्तरं राजा कृतमध्याह्निकक्रियः देवपूजागृहमाजगाम । आगच्छंश्च सम्मुखमेवोच्चपीठ उपविष्टं कृशं श्याममेकाक्षमतिविकृतं विलोक्य दुर्दैवप्रेरितश्चुक्षोभ । अथ पार्श्ववर्तिनः प्रत्यवोचत्, "अरे स दुष्टामात्यपुत्रः स्वामिध्रुक् शीघ्रं बद्ध्वा कशाभिस्ताड्यतां येन जाल्मेनायं हीनाङ्गः श्राद्धभोजनानर्ह आनीतः" इति । चाणक्यं च विलोक्यावदत्, "अहो ब्रह्मन्, इत उत्थाय स्वाहारं गृहीत्वा गृहं गच्छ" इति । अथ चाणक्यो बुभुक्षितो दूरमागतो ब्राह्मणानामग्रेऽवमतश्च क्रुद्धः सन्नब्रवीत्, "अरे अविवेकिन्! कथमहं नैष्ठिकब्रह्मचारी, अधीतवेदवेदाङ्गः, सर्वशास्त्रपारगोऽनर्हः । त्वं विषयलोलुपः क्षत्रबन्धुः श्राद्धकरणार्हो भवसि" इति । अथ राजातिक्रुद्धो मन्त्रिराक्षसवक्रनासाभ्यां निवार्यमाणोऽपि भाविनोऽनर्थस्य प्राबल्यात्परिजनैर्हस्तग्राहमेनं पीठादुत्थाप्य गृहान्निष्कासयामास । "अरे रे जनाः! श्रूयतां मत्प्रतिज्ञा । यथानेन दुष्टेन राज्ञाहमासनादुत्थाप्य नगरान्निष्कास्ये तथाऽहमप्येनं सिंहासनान्निपात्य सकुटुम्बमुन्मूल्य शिखाबन्धनं करिष्यामि" इति । राजा तु तद्वचनं श्रुत्वा, "विप्रोऽयं ग्रहिलः प्रलपति" इति तूष्णीमासीत् । कृतश्राद्धश्च ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वयमपि भोक्तुकामो भोजनशालां विवेश । चाणक्यस्तु मुक्तशिखो नगरान्निर्गच्छन्नुच्चैः सर्वान् संश्राव्योक्तवान्, "भो भो जनाः! श्रूयतां मद्वचनम् । यस्य नन्दराज्य इच्छा भवति स मया सहागच्छतु । अहमेनमुन्मूल्य तस्मै

राज्यं दास्यामि"। अनन्तरं सर्वे तत्प्रभावमविदन्त उच्चैर्जहसुः। चाणक्यस्तु नगरान्निष्क्रम्यतपोवनमार्गं प्रविष्टः।

अथ चन्द्रगुप्तोऽमात्यपुत्रात्छ्रुततत्प्रभाव एकाकी प्रच्छन्नस्तपोवनमार्गमध्ये चाणक्यस्य पादयोर्निपत्य व्यज्ञापयत्, "आर्य! अहं वीरसेनस्य कनीयान् पुत्रो दास्यामुत्पन्नोऽस्मि। शूरसेनस्तु पितर्युपरते लब्धराज्यो मां देहशेषमवाशेषयत्। अश्वादींश्च स्वयमग्रहीत्। एते नवापि भ्रातरो मह्यं द्रुह्यन्ति। कदाचिन्मां निहन्युरिति शङ्कमानोऽहमत्र कण्टकेष्विव तिष्ठामि। तद्यद्यार्यो मयि प्रसादं करोति तर्ह्यहमार्यचरणान् परिचरामि।"

अथ चाणक्यो मनस्यचिन्तयत्, "अहो, अद्यैव दुस्तरप्रतिज्ञार्णवं तितीर्षतो मे दैवेन हस्तावलम्बो दत्तः। यदयं यथाकथञ्चिद् राजवाज्येव स्वयं मामुपस्थितः। तदेनं पक्षीकृत्य स्वकार्याय प्रयतिष्ये" इति। अथ चन्द्रगुप्तमब्रवीत्, "सौम्य! त्वमेवैको दैवेन नन्दकुले पिण्डजलदः स्थापितो यन्मत्समीपे प्रेषितः। शृणु मम प्रभावम्। औशनस्यां वारुण्यां च दण्डनीतावहं निरुपमोऽस्मि। भगवान् रुद्रश्च मया काश्यां ब्रह्मचर्येणाराध्यानुकूलीकृतः। जालन्धरपीठे भगवती देवी चाराधिता। अहमिच्छंश्चतुर्दिङ्नृपानप्युन्मूलयेयम्। किं पुनः केवलं नन्दम्। अयं च मन्दमतिर्मत्प्रभावं नाज्ञासीत्। यतो मामेवमवमत्य तूष्णीमास्ते। तदहमीश्वरकृपया क्षिप्रमेनं सकुटुम्बमुन्मूलयामि"। अथ चन्द्रगुप्तः प्रत्यवादीत्, "आर्य! सर्वं सम्भाव्यते ब्रह्मतेजसि। अनुभवत्वयं क्षिप्रमेवार्यापमानस्य फलम्" इति।

ततश्चाणक्यः पुनरवादीत्, "भद्र! अत्र कियन्ति तव मित्राणि। कियांश्च परिग्रहः" इति। चन्द्रगुप्तः प्रत्याह, "आर्य! यवनेश्वरो महाकायो मयि नितरां स्निह्यति। स चेदानीं निजदेशे कोशदण्डाभ्यां परिपूर्णो वर्त्तते। अन्ये च भागुरायण-डिण्डिरात-बलगुप्त-भद्रभट-प्रभृतयो मयि समुत्पन्नस्नेहाः सामन्तास्तेऽपि शूरसेनेन स्वल्पग्रामाधिपतीकृत्य विर्जिताः कालक्षेपं कुर्वन्तो मद्भाग्योदयं प्रतीक्षन्ते। मां बद्धमूलं विलोक्य राज्ञः सकाशाद् झटिति विघट्य मामाश्रयिष्यन्ते। कुसुमपुरेऽत्याप्तश्रेष्ठिगेहे मया भूयान् कोशसञ्चयो निक्षिप्तोऽस्ति। तन्ममायं मन्त्रः स्फुरति यथा यवनेश्वरः कोशदण्डाभ्यां शूरसेनस्य प्रतिवीरः, स्पर्धते च नित्यमस्मै। तद्वयं तमेव प्रधानपुरुषमाश्रित्य

क्रमेण कुसुमपुरस्थं द्रव्यजातं स्वीकृत्य भागुरायणादींश्च निजपक्षाना-दाय विजयाय प्रयतामहे" इति।

अथ चाणक्यः प्रत्यवादीत्, "साधु वत्स! सत्यं क्षत्राङ्कुरोऽसि यस्येदृशी मतिः। सौम्य! त्वमिदानीमेवालक्षितः कुसुमपुरं गत्वा बहु-द्रव्यमादाय कतिभिरप्यश्ववारैः परिवृतस्तूर्णं पर्वतेश्वरसकाशं गच्छ। निवेद्य चास्मै मद्वृत्तान्तं, छिन्नानाप्तान् स्वभृत्यान् वार्ताहरणार्थं मत्समीपं प्रेषय। अहमपि कतिचिद्दिनानि वनस्थ एव कुसुमपुरे नीति-बीजमुप्त्वा शीघ्रं त्वत्समीपमागच्छामि"। अथ चाणक्यस्तपोवनं गत्वेन्दुशर्मनामानं ब्राह्मणं स्वमित्रं क्षपणकच्छद्मना मन्त्रिराक्षसस्य समीपे प्रेषयामास; संदिदेश च, "भो मित्र! त्वया मत्कार्यसिद्ध्यै राक्षसेन सह सख्यमुत्पाद्य कियत्कालं तत्समीपे वस्तव्यम्" इति। अन्यच्च, सिद्धार्थनामानं चन्द्रगुप्तस्य गूढमित्रं कुसुमपुरवास्तव्यं राज्ञः शूरसेनस्य मुख्यकायस्थशकटदाससमीपे सुहृच्छद्मना तथैव संदिश्य प्रेषयामास; तौ चेन्दुशर्मसिद्धार्थकौ मन्त्रिराक्षसशकटदासयोः समीपे विश्वासपात्रीभूय तस्थतुः।

अथ चाणक्यो नीतिबीजमुप्त्वा तपोवनात् शार्ङ्गरवनाम्ना शिष्येणानुगम्यमानः यवनेश्वरपार्श्वमगच्छत्। तेन च बहुसत्कृत-श्चन्द्रगुप्तशिबिरनिकटे शिष्यद्वितीयो निजाचारेण तस्थौ। अथ प्रत्यह-मग्निस्तम्भजलस्तम्भखड्गधाराऽन्घशालिहोत्रशत्रूच्चाटनमारणनीति-शास्त्रादिभिर्यवनेश्वरमनसि परं प्रत्ययमुत्पादयामास। अथ पर्वतेश्वर-श्चन्द्रगुप्तप्रेरितो महाम्लेच्छबलेनानुगतः शूरसेनस्य तांस्तान् देशान् स्वीकुर्वन् चाणक्यमतानुवर्ती योजनचतुष्टयोपरिवर्त्तिनि कुसुमपुरे कटकं स्थापयामास। शूरसेनाय दूतहस्तेन पत्रगतं सन्देशं प्रेषयामास। यथा—पूर्वदिग्विजये त्वत्पित्रास्मदीयं हस्तिभूयिष्ठं द्रव्यमानीतमासीत् तदन्यच्च वस्तुजातं मह्यं प्राभृतीकृत्य तूर्णं मत्सेवां कुरु। नोचेत् क्षत्रोचितेन युद्धेन जयं स्वर्गं वा प्राप्नुहि। समय एव लोकानां बला-बलं करोतीति ज्ञात्वा यद्धितं तत्कुरुष्व" इति।

अथ शूरसेनो यवनेश्वरप्रहितलेखममात्यायादर्शयत्। अमात्यस्तु तं वाचयित्वा जातचिन्तो रहसि राजानमवादीत्, "महाराज! म्लेच्छराजो मे बलीयान् प्रतिभाति। विशेषतश्च चन्द्रगुप्तेनास्मच्छिद्रज्ञेनानुगतो नास्माभिर्जेतुं शक्यः। तत् सामोपायं तावद्विदध्मः" इति। राजा-वदत्, "अमात्य! मैवम्। युद्धमकृत्वैव तस्मै करार्पणं मद्वंशस्य

कलङ्कनाधायकमित्यस्मिन् पर्याये युद्धमेव मम श्रेयः प्रतिभाति"। अथामात्येन सामादीन् समयोचितानुपायानभिधीयमानोऽपि भाविनोऽनर्थस्य गौरवादूयुद्धमेव निश्चिकाय। पर्वतेश्वरदूतं प्रत्यब्रवीच्च, "यथा मत्पित्रा तुभ्यं करः समर्पितस्तथाहमपि करं समर्प्य त्वत्सेवार्थमागच्छामि। धीरो भूत्वा मदागमनं प्रतीक्षस्वेति गत्वा ब्रूहि"

दूतस्तु पर्वतेश्वरसमीपमागच्छत्। सर्वं न्यवेदयच्च। अथ शूरसेनो महता बलेन सह सत्यव्रतश्रुतध्वजनलांस्त्रीन् भ्रातॄन् वक्रनासञ्च प्रधानपुरुषं युद्धाय प्रेषयामास। पर्वतेश्वरस्तु चाणक्यमतानुवर्त्ती यथोचितव्यूहरचनया शूरसेनसैन्यमभिषेणयति स्म। चन्द्रगुप्तोऽपि निजसैन्येन तमनुजगाम। ततो यवनशूरसेनबलयोस्त्रिदिनं महद्युद्धं बभूव। दैवगत्या शूरसेनस्य त्रयो भ्रातरो वक्रनासोऽपि मलयकेतुना सह युद्ध्वा क्षत्रोचितेन पथा स्वर्लोकमगमन्। अथान्ये कर्णभीमरामसंज्ञास्त्रयो भ्रातरो राज्ञा युद्धाय प्रेषिताः। तेऽपि महाबलाः पञ्चदिनानि चन्द्रगुप्तेन सह युद्धं कृत्वा बहुतरं म्लेच्छबलं संहत्य वीरपदवीमवापुः।

अथ मन्त्रिराक्षसो राजानमवादीत्, "महाराज! नेदानीं युद्धं कर्तुमुचितम्। दैवमस्माकं प्रतिकूलं दृश्यते। म्लेच्छसैन्यं बहुतरं नयेन च सम्पन्नमस्ति। तदिदानीमनेन संधाय स्वोद्योगसमयं प्रतीक्षमाणाः कालमतिवाहयामः" इति। अथ राजा प्रत्याह, "अमात्य! षड् भ्रातरो मे दिवं गताः। तान् व्यापाद्य नाहं जीवितुमुत्सहे। म्लेच्छबलं जित्वा निष्कण्टकं राज्यं करिष्ये। तेन वा निहतो भूमौ शयिष्य इति मे निश्चयः" अथामात्यः पुनराह, "राजन्! नेयं नीतिः। प्रधाने त्वयि जीवति कालान्तरेऽपि राज्यं व्यावर्तयितुं शक्यम्। प्रधाने नष्टे राज्यमेवोच्छिन्नं भवेत्। किञ्चास्मिन् पर्याये युद्धाय मामाज्ञापय। मयि स्वामिकार्यार्थमुपयुक्ते पश्चात्समयोचितं कुर्याः"। अथ राजा पुनरब्रवीत्, "अमात्य! नन्दराज्यं त्वदधीनम्। त्वयि जीवति पुनरपि कदाचिदस्मत्कुले राज्यं संभाव्यते। देवी गुर्विणी वर्तते। कदाचिद्भाग्योदयेन सदपत्यं प्रसोष्यते चेत् तस्मिन् राज्यमारोपयेः। अथवा दृढायुर्हरिश्चन्द्रौ मद्भ्रातरौ राज्ये स्थापयेः"। अथ दृढायुर्हरिश्चन्द्रावूचतुः, "आवां प्रयाणसमये शपथं कृतवन्तौ, महाराजस्य विजयं विना यः कुसुमपुरं प्रविशति तस्य वीरलोको माऽस्त्विति। अत आवां महाराजस्याग्रेसरीभूय योत्स्यावहे। नावयो राज्यसुखेन कार्यमस्ति"। अथ राजामात्यं प्रत्यब्रवीत्, "यद्यस्माकं सर्वेषां परलोकगतिर्भाविनी, तदा सर्वार्थ-

सिद्धिरस्मात् पितृभ्यो विरक्तमना अपि यदि कथञ्चिद्राज्यं स्वीकुर्यात् तदा तं प्रधानपुरुषमवलम्ब्य कालान्तरे नयनैपुण्यं प्रकाशयेः। अहं त्ववश्यं युद्धार्थं गच्छामि" इति। एवं क्रमबुद्धी राजामात्येन पुनः पुनः संध्यर्थमभिधीयमानोऽपि सशपथमेनं निषिध्य दृढायुर्हरिश्चन्द्राभ्यां भ्रातृभ्यामनुगतो युद्धार्थं नगरान्निर्ययौ।

मन्त्रिराक्षसस्तु राज्ञा नगरे स्थापितस्तत्र धान्यतृणजलादि संगृह्य प्राकारकपिशीर्षकेषु सायुधानाप्तपुरुषान् स्थापयामास। गोपुरे महत्या सेनया नगराध्यक्षं केतुमन्तमादिशत्; यथाविदितः कोऽपि न प्रविशति तथा महान्तं यत्नमकरोत्। गोपुरे च नानायन्त्राणि कारुभिः कारयामास। स्वयञ्च सावधानीभूय नगरमवैक्षत। अथ शूरसेन-पर्वतेश्वरयोः पञ्चदशदिनानि तुमुलयुद्धमभूत्। शूरसेनभ्रातरौ पर्वते-श्वरभ्रात्रा वैरोचकेन सह युद्धं कुर्वन्तौ वीरपदवीं प्रापतुः। अथ शूरसेनो भ्रातृवधामर्षितः स्वयं पर्वतेश्वरमभियुद्धाय प्रययौ। तेन च सह महद्युद्धं कृत्वा दैवप्रातिकूल्यात् पर्वतेश्वरप्रहितशक्त्या भिन्न-वक्षाः शक्रस्य सखा बभूव। स्वामिनि हते हतावशेषा योधा इतस्ततः व्यद्रवन्।

चाणक्यो नैष्ठिकब्रह्मचार्युपनयनादारभ्य गुरुगृहे स्थित्वा अष्टा-दशविद्या अधीत्य गुरोरनुज्ञां गृहीत्वा जालन्धरपीठे भगवत्या ज्वाला-मुख्या आराधनं कृतवान्। भवानीसहस्रनामस्तोत्रस्य लक्षसंख्या-का आवृतीश्चक्रे। ततोऽस्य मन्त्रसिद्धिरभूत्। वाराणस्यां च शिव-माराध्य तोषितवान्। अन्यच्च वीरसाधनायाञ्चिरेतालयक्षान् भूतांश्च वशीकृतवान्। राजनीतिं चतुःषष्ट्यङ्गं ज्योतिःशास्त्रं च सम्यगभ्यस्त-वान्। चन्द्रगुप्तमलयकेतुकटकयोर्नन्दैः समं युद्धोद्योगे जायमाने सुमुहूर्त्तं संशोध्य प्रात्यहिकयोगिन्यानुकूल्यसमये शिवालिखितामृत-मुहूर्त्तं विचार्य तत्र सैन्यव्यूहं रचितवान्। तद्यथा—सैन्यमध्ये चन्द्रगुप्तमलयकेतू आप्तमुख्यसैन्येन सह पार्श्वयोः पृष्ठभागेऽग्रभागे चाजानेयारूढानां सामन्तानां महान्ति बलानि स्थापितवान्। अग्र-भागस्थाश्ववाराणामग्रे महद्दन्तिबलं पङ्क्त्याकारेण सकलसैन्य-प्राकारमिव न्यस्तवान्। एकैकस्य दन्त्युपरि चत्वारश्चत्वारो योधा आ-ग्नेयगुप्तयन्त्रहस्ताः; पञ्चमो यन्ता; सोऽपि योधः। गजानां पार्श्वयोश्च-त्वारश्चत्वारः खड्गधनुर्धराः,तदग्रेऽग्रपश्चाद्भावेन द्वौ द्वौ गुटीयन्त्र-धरौ पङ्क्त्याकारेण निहितवान्। प्रथमं तद्युद्धमेवम्। तत्पृष्ठभागस्था

अग्निमाणां हस्तेभ्यो रिक्तानि यन्त्राणि गृहीत्वा स्वहस्तस्थानि सज्जानि यन्त्राणि तेभ्यो ददुः। रिक्तानि पुनः सज्जीचक्रुः। किंच चाणक्यश्चन्द्रगुप्तमलयकेत्वोर्ध्वजेषु तथा दुंदुभिषु भवानीसहस्रनामस्तोत्रं विजययन्त्रसहितं भूर्जपत्रे विलिख्य निबद्धवान्। नन्दसैन्ये युद्धार्थं समीपमागते तस्मिन्नग्निवेतालयक्षान् भूतांश्चोपद्रवार्थं प्रेरितवान्। अग्निवेतालस्तत्रकस्मादग्निं प्रकटितवान्। स तु ध्वजान् धनुर्बाणान् गुटीयन्त्राणि सैनिकानां परिहितवस्त्राणि च दग्धवान्। यक्षभूतास्तु वात्याभिर्धूलिमुत्थाप्य सैन्यं सर्वं व्याकुलीचक्रुः। एतस्मिन्नवसरे चन्द्रगुप्तमलयकेतुसेनाग्रेसरैर्यन्त्रधरैः पदातिभिर्हस्त्यारोहैश्च नन्दसैनिकाः शूरतया सम्मुखमेवागच्छन्तो गुटीयन्त्रैर्बहवो हताः। पदातयोऽश्ववाराः सामन्ताः कतिचिन्नन्दाश्च तत्र रणसंकुले मृताः। एवं पर्यायत्रयेण त्रयोविंशतिदिनानि युद्धमभूत्। तन्मध्ये दैवप्रातिकूल्याद्दष्टभिर्भ्रातृभिः सह शूरसेनो राजा वीरलोकं प्राप। एवं चाणक्यो दैवबलेन नीतिकौशलेन च नवनन्दानुन्मूलितवान्। नैष्ठिकब्रह्मचारी वेदशास्त्रसम्पन्नोऽपि प्रकृतेरनिवार्यत्वाद् भाविनोऽनर्थस्य च गौरवादहंकारेण क्रोधवशीभूयानौचितीं कृतवान्। तथा चोक्तं गीतासु श्रीमद्भगवता--

प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति।

अथ मन्त्रिराक्षसो लब्धवृत्तान्तः शूरसेनपितृव्यं सर्वार्थसिद्धिनामानं प्रधानीकृत्य नगरद्वारकपाटानि संघट्टयामास। राज्ञो देवी भर्तारमनुगन्तुमना गुर्विणीभावादमात्येन निषिध्य स्थापितापि भर्तृवियोगमसहमाना कर्पूरं बहुतरं भक्षयित्वात्मानं व्यापादयत्। अमात्यस्तु नन्दकुले दैवं प्रतिकूलमालक्ष्यापि स्वामिभक्त्या सर्वार्थसिद्धिमालम्ब्य चन्द्रगुप्तवधार्थं यत्नमकरोत्। ततश्चन्द्रगुप्तपर्वतेश्वरबलैरुपरुद्धं कुसुमपुरम्। कुसुमपुराद्बहिर्नातिदूरे पर्वतेश्वरचन्द्रगुप्तबलयोः शिबिराण्यासन्। सप्तदिनानन्तरं जनस्योपरोधदुःखमालक्ष्य पूर्वमपि विरक्त एव सर्वार्थसिद्धिः केनाप्यलक्षितो रात्रौ रज्ज्वालम्बनेन प्राकारमुल्लङ्घ्य तपोवनं गतः। ततोऽनाथा अमात्यपक्षीयाः पुरद्वाराण्युद्घाटयामासुः। चाणक्यसंमत्या पर्वतेश्वरचन्द्रगुप्तौ तु सुमुहूर्तापेक्षया कियन्त्यपि दिनानि पुराद्बहिरेव तस्थतुः। अनन्तरं मन्त्रिराक्षसस्तु कतिचिद्दिनानि पुरे स्थित्वा नीतिबीजमुप्त्वा च कुसुमपुरवासिनः श्रेष्ठिचन्दनदासस्य गृहे स्वगृहजनं निक्षिप्य, "पर्वतेश्वरस्य समीपे स्थित्वा

चन्द्रगुप्तं छलेन हनिष्यामि ”इति बुद्ध्या पूर्वपरिचयं स्मृत्वा पर्वतेश्वर-पार्श्वमाजगाम। तेन च प्रथमकृतमुपकारं विचार्य बहुमानपूर्वकं स्व-पार्श्वे स्थापितः। किञ्च पूर्वमेकातिसुन्दरी कन्या कस्यचिद्राजविद्वेषिणो गुप्तवधार्थं मन्त्रिराक्षसेन बाल्यादारभ्य किञ्चित् किञ्चिद्विषेण संवर्धितासीत्। सा च नन्दवधानन्तरमन्तःप्रविश्य कुसुमपुरे पर्वतक-चन्द्रगुप्ताज्ञां घोषयत्सु राजपुरुषेषु मन्त्रिराक्षसपक्षीयैश्चन्द्रगुप्ताय प्राभृतीकृता। चाणक्येन च तच्छरीरारूढमक्षिकामरणादिलक्षणैर्विषकन्येयमिति बुद्ध्वा, “पर्वतेश्वरोऽस्माकं माननीयः” इति व्याजेन तस्मै समर्पिता। मन्त्रिराक्षसोऽस्मिन्नवसरे पर्वतेश्वरादाज्ञां लब्ध्वा कार्याय नगरे गत आसीत्। रात्रौ पर्वतेश्वरेणालिङ्गिता, तत्स्पर्शादसौ तत्क्षणाद्विपन्नः। अनन्तरं पर्वतेश्वरस्य पुत्रो मलयकेतुश्चाणक्यानुमतेन भागुरायणेन “चाणक्यस्त्वत्पितरं छलेन हतवान्; त्वामपि हनिष्यति” इति भीषितो भयात् स्वसैन्यमादाय रात्रावपक्रम्य निजदेशं गतः। मन्त्रिराक्षसोऽपि चाणक्यात्स्वग्रहणमाशङ्कमानो मलयकेतुना सहैवापक्रान्तः। तेन च पितृमित्रमिति स्वामात्यपदे स्थापितः। पर्वतेश्वरभ्राता वैरोचकस्तु बहुतरमाश्वास्य पर्वतेश्वरवधापयशःप्रमार्जनाय नन्दस्य राज्यार्धेऽभिषिच्य नन्दभवनप्रवेशार्थं महता छत्रचामरादिवैभवेन प्रथममेव चाणक्येन प्रस्थापितो राजमन्दिरद्वारे निहतश्च। ततस्तदीयाः सर्वे “वैरोचकश्चाणक्येन घातितः” इति भीताश्चन्द्रगुप्तकटकान्निःसृत्यैकैकशो मलयकेतुपार्श्वमगमन्। श्रुतवैरोचकवृत्तान्तो मलयकेतुरमात्यराक्षसप्रोत्साहितो महता म्लेच्छबलेन चन्द्रगुप्तेन सह युद्धार्थं कुसुमपुरं प्रति प्रस्थातुं यतते स्म। अमात्यस्तु चाणक्यं प्रति विद्वेषान्नन्दभक्त्या च, “नन्दकुले राज्यमस्तु मा वा। चन्द्रगुप्तं त्ववश्यं हनिष्यामि” इति वैतण्डिकन्यायेन चाणक्यप्रयत्नवैयर्थ्याय बहुभिरुपायैश्चन्द्रगुप्तवधे यत्नमकरोत्। चाणक्योऽपि तीर्णप्रतिज्ञार्णवश्चन्द्रगुप्तराज्यस्थैर्याय बहुभिर्नयनैपुण्यै राक्षसं स्ववशमानीय चन्द्रगुप्तस्य साचिव्यं ग्राहयितुं प्रयतते स्म। वैरोचकवधानन्तरं चाणक्येन नन्दभवनं सम्यक् संशोध्य कश्चन प्राकृत इवालक्षितश्चन्द्रगुप्तः कुसुमपुरं प्रवेशितो नन्दभवने निवासितश्च। चाणक्योऽपि राजभवनसमीपे निवासं कृतवान्।

NOTES.

The text of the *Purvasamkathanaka*, as printed here, is, in a large measure, based on its manuscript A. This preference is best explained by the following two facts :—

(*i*) Ms. A probably represents the original text of the *Purvasamkathanaka*. Ananta wrote his commentaries on the *Rasamanjari* and the *Aryasaptasati* respectively in the Vikrama years 1693 and 1702. V. 1729, the year of the copying of Ms. A, is not far removed from these two dates. It is, therefore, quite within the bounds of probability that our MS. may have been copied from Ananta's own book while Anup Singhji was with the Imperial forces in the Deccan.

(*ii*) MS. A certainly presents a text much more correct than that of MS. B.

Textual Notes.

	Page.	Line
B reads यतहृद्रा :	1,	1
In A the copyist has put down स्थाने दाकरं	,,	3
B reads अर्थयुक्तैश्च	,,	5
B reads निष्विचरा	,,	9
B leaves out भूपाल	,,	20
B leaves out शरासन	,,	21
B leaves out निज	2,	4
B reads नवनवकोटिषु	,,	5
B omits स्वस्व······मात्यः	,,	7
B reads विचार्य कार्य	,,	9

	Page.	Line.
B reads merely तैः instead तैस्तैः of A ...	,,	10
B reads लिखनीयम्	,,	13
B reads तापसतरवः	,,	22
A reads वियोगदुःख.	,,	24
B reads चलदलबीजकानि	,,	28
B reads अद्भुततरं गच्छन्तीं	,,	28
A reads चिन्ताविशात्	3,	25
A reads भौमवसन	,,	17
B reads कासि त्वं	,,	24
B reads सर्वमुदन्तजात	,,	25
A reads योग्य	4,	1
B reads वलिततत्काष्ठ	,,	16
A leaves out अभ्यधायि	,,	19
B reads भागीरथीतीरस्थितेन	,,	22
B reads भगवन्नगर	,,	26
B reads सविद्यो	5,	13
A reads गुरुदत्तणीकृत्य	,,	14
B reads माध्यंदिनसंध्योपालंकृता ...	,,	15
B reads कृपयन्नात्मनः	,,	19
B deletes उचितम्	,,	24
B reads लक्षसुवर्णान् याचयस्व ...	,,	27
B deletes सुगाङ्ग	6,	2
B reads दृष्ट्वा	,,	3
B reads यदि क्रियेत	,,	7
B reads कुटिलशिष्याभ्यां	,,	18
B reads मध्यतटे	,,	20
B reads मन्त्रिराजसमनोविकारमकरोत् ...	,,	22
B deletes राजा	,,	26
B reads किं पुनः राज्ञः । एवं विकृते हृदये ...	7,	1–2
B reads मनोबद्धो बभूव	,,	14–15
B reads संस्तूयमान instead of संश्रूयमाण ...	,,	15

	Page.	Line.
B reads पुंसवन instead of पुंभाववासनानिदान	,,	16
B reads शुभावहा	,,	18
A reads विधूतशबरवराजिनविहितोऽर्धमुखपादवसनौ ...	,,	20
B has शरवराजनविहितोऽर्धमुखपादवसनौ		
B reads सुशील instead of सुनील ...	,,	23
B reads विराजमानपुरोमार्गौ सेनाद्यनेकविग्रहगतिवहान्विताश्ववार etc. ...	,,	25
B leaves out श्येनादि···वागुराभिः ...	,,	26
B leaves out नुसारिणा	,,	30
B reads पल्वलाननुरुध्य	,,	31
B leaves out मत्त	8,	1
A reads अस्य instead of असिभिः ...	,,	2
B reads वरतरखदिराकारकारि	,,	3
A reads परिचमान्तौ	,,	5
B reads दैवादुदयाचलमेघ	,,	12
B reads निदाघदीधितिहृदयस्य ...	,,	14
A reads लतावलावलम्बि	,,	17
B reads तयोर्न हन्यात् सतु हन्यते ...	,,	28
B reads लिपिमेतामपश्येत्	9	4
B reads जीवत्येवेति	,,	24
A has त् in the right margin with "V" mark above the line after श्चि. After तरे two letttrs have been deleted with pigment and पथि written below. This is in the lower margin, as this is the last line	,,	32
B reads क्वचिन्नयनगोचरो	10	2
B reads क्वचिद्वनान्तरारण्या	,,	3–4

	Page.	Line.
B reads नगरमेवाभ्युपगमत्	10	5–6
B reads प्रवीणामपदातींश्च	,,	6
B reads वने instead of वनान्तेषु	,,	8
B reads वल्गानिश्चलं I am indebted for the correct reading वल्गा to Mr. M. K. Sarma.		
B omits अभ्रान्तैः Read परिभ्रान्तैः instead of परिश्रान्त	,,	12
B reads बोधितो	,,	15
B reads बहल instead of द्रुम....	,,	17
A reads हारित्रिलोकीतिलक	,,	17
B reads किमनार्थं	,,	17
B reads जनमकारि	,,	18
B omits गतोपरोघे	,,	19
B reads प्रतिबुध्य	,,	20
B reads मारान्	,,	20
B reads समुचिताचारलौकिक	,,	23
B reads निवेदितशुभदिने	,,	24
B omits दिननाथोदये	,,	24
B reads ज्येष्ट	,,	24
B reads अभिकेयाश्चकार	,,	27
Read कदाचित् after ततश्च. B omits कदाचित्	,,	29
B reads प्रतिपच्चन्द्र इव	,,	29
चतुरतुरगारूढ एव कन्दुकक्रीडां विधाय is, as rightly noted by Dr. Raja, a reference to polo.	,,	31-32
B reads परिश्रमापनोदाय	,,	32
B reads मालपितिनिमग्न	11	4
B reads समभ्यागम्य	,,	5
B reads क्रनासादिभिः	,,	5
A reads पुनर्गवेशनाय	,,	5
A reads स्वमनस्यैवैतद्	,,	12

	Page.	Line.
B reads वितर्करचनां रचयन्	11	13
B reads चारुजनान्	,,	14
A reads अन्येषयन्तु	,,	16
B reads ततश्चेतद्	,,	17
B reads अन्यथाभवि	,,	20
A omits दण्डं	,,	20
B reads ते भीताः	,,	21
B reads स्थले २ जग्मुः	,,	21
B omits समासीनं	,,	23
A reads तास्तदीव	,,	24
B reads स्वसदनमिति	,,	26
B reads तद्दिनावधि	12	1
B reads भवेदेव विदितम्	,,	13
B reads प्रणिधानस्त्वमसि भगवन्निति	,,	19-20
B omits अपि in स्वप्नेऽपि	,,	20
B omits स	,,	22
B reads महाराजपादानि०	,,	24
B reads एवेदानीमेवं	,,	28
A reads तापसवेशः	,,	31
B reads किञ्चित्समयं instead of किञ्चित्समयमहं	13	1
B reads तमानयताद्भुततरं	,,	4
B reads दृष्टिपातमात्र	,,	5
A reads राजभिया. Some letter has been corrected into भि with pigment in the middle	,,	8
B reads परश्वे	,,	12
B reads निश्चेतुं	,,	14
B omits च	,,	17
A reads मनैत्तीत्	,,	18-19
A reads न्वितामेकामासिच्य	,,	20
B omits विहित	,,	21

	Page.	Line.
B reads रक्तचन्दनचर्चित	13	21
B omits च	,,	23
B reads कलिपूजोपकरणमासाद्य	,,	24
B reads चिकुर instead of चिकुरानिकरो	,,	24
B reads बालातपेऽतिरक्त	,,	25
A reads कण्ठमाल:	,,	26
B reads कलितकरवाल: । This is a better reading than that of A adopted in the text	,,	26-27
B reads दिग्बन्धादात्मरक्षादि....	,,	28
B reads प्रतिदिक्षु instead of दिक्षु विदिक्षु and omits च	,,	29
B omits तत्त्वसिद्ध and च	,,	32
A reads बलहल	14	1
B omits कुटिल	14	4
A reads चामीकारांक्रान्त	,,	7
A reads संध्योदिताङ्गारसंदीप्त	,,	8
B omits वि from विनिन्दित	,,	10
B reads मात्तङ्गकुम्भसंभवारम्भ'	,,	11
B reads कटितक	,,	12
B reads संक्षोभिपाद	,,	14
B deletes खञ्जन	,,	23
B deletes प्रवर	,,	26
A reads रंमासम B has रसा instead of रमा.	,,	26
B reads मदेभविभूषण	,,	28
B reads सारन	,,	28
B reads यन्तृ	,,	28
B puts हेलनकारण between हेलन and वारण and then scores it off	,,	29
A reads तम्बुरु	,,	30
B reads सुवर्ण	,,	31

	Page.	Line.
B reads सुवितसवित्त	15	1
B reads रमन्द्रचलन्मुख	,,	1
B deletes प्रणाय	,,	2
B reads प्रकटोत्कर	,,	2
B deletes सञ्जित	,,	3
B reads प्रबलेकटोर	,,	5
B reads सदभ्रसुभीमभवोद्भव	,,	5
B deletcs वाखन	,,	8
A reads पावक twice	,,	9
A reads भायक	,,	9
B reads समभिहतो	,,	11
B deletes तस्य	,,	12
B deletes विसर्ग after सरणि and also तरणि.	,,	15
B reads पत्यकाधिकः	,,	16
B deletes ल from बहल	,,	16
B reads पातालकन्दो	,,	16
B reads निपातेन	,,	19
A omits परायत्तसिद्धयः	,,	24
B reads 'सिद्धिरेवास्मि	,,	26-1
अत्रभवता would have been a better reading. But both the Mss. read तत्रभवता. B deletes भवता	,,	27
B reads राज्ञि instead of राज्ञे	16	1
B omits one स्व and replaces निवासस्थलं by निवासास्पदं	,,	2
B reads शिलामासाद्य	,,	5
B reads सत्वरतरस्तत्र	,,	8
B reads कृतयथोचितासनमभवात्	,,	14
B reads वक्त्रनासादिकमवलोक्य	,,	15
B reads कदाचिदटव्यां	,,	16
A reads यावद्भुवि हतायामपि	,,	20-21

	Page.	Line.
B reads पार्श्वचरद्वयसन्निहिते	16	23
B deletes *anusvara* from पङ्क्तिं and the च following चामरग्राहि	,,	24
A reads ण्यापुष्पस्य	,,	28
B reads लिप्यैव instead of न्यघैव	,,	28
B reads प्रोन्मृष्टान	,,	29
A and B, reapectively, read धैर्यं त्यजन्त्यर्जितम् and धैर्यं त्यजत्यर्जितम्	17	6
B reads विज्ञाप्य	,,	8
B adds मनसि before निश्चित्य	,,	10
B reads सकटार	,,	12
B omits अनुस्वार from परिमितं	,,	13
A reads काजकायः	,,	15
B omits तत् from तत्सर्वं	,,	15
B reads शकटवर्त्म	,,	19
A reads स्वासवतां	,,	22
B omits समुत्पन्नमन्यु and adds तान्	,,	24
B reads अभाषत	,,	25
B reads स्वसंत्राण	,,	25
A reads च्चिन्तानागणित	18	1
B reads तावन्मात्रजलेन	,,	2
B reads कालोत्तरमेव का गतिः	,,	3
B reads सर्वाणि	,,	7
B omits स from स बालः	,,	11
B reads बालं राज्ञि समदर्शयत्	,,	12
B reads तं विमुच्य	,,	13-14
B reads जीवनमात्रान्न	,,	14
A adds ततः before तस्मिन्नेवावसरे	,,	16
B reads भरैर्से	,,	17
A reads द्वेशिजनस्य ...... नकृतिः	,,	20
A reads बद्धवैरः	,,	21

	Page.	Line.
B reads कुसुमपुरमगात्	18	29
B reads राजकार्य	,,	32
B adds ततः before तस्मिन्नेवावसरे	19	1
B reads प्रतिष्ठक इव	,,	2
B reads कदात्यन्तं instead of कदात्यन्तिकं	,,	3
B omits वर्य after अमात्य	,,	5
B omits भवदीय	,,	5
B reads किञ्चित् एकाधिकार	,,	6
B reads ततश्चाधिकार	,,	7
B reads स्वामिन् अतिक्षमयमतीतमिदानीं	,,	10
B reads अस्त्यस्मत्पैतृकदिनमासन्नं	,,	13
B reads यद्धिकारस्य	,,	14
B reads निःफलानुरूप. A has निःफलोपकरण .	,,	15
B adds च after तथा	,,	22
B reads भविष्यति instead of आविर्भविष्यति .	,,	23
B omits एक	,,	25
A reads तरतले	,,	28
A reads अनेकविहगविहग	,,	29
B reads वनाद्वनाद्वनान्तरं	,,	30
B reads दीप्तिदह्यमान	,,	31
B reads शिलातलान्तर्निगत	,,	31-32
A reads निर्गच्छन् प्राण इव	20	2
B reads मीलितरयो देवात् न जीर्ण	,,	2-3
B reads विक्षिप्तं मनुजमवलोक्य तुरगादवतीर्य .	,,	6-8
B reads भगवत्के यूयम्	,,	8
B reads कुर्वन् instead of कुर्वन्नेव	,,	13
B reads नश्यन्तु instead of गच्छन्त्व	,,	15
A reads प्रच्छयामि instead of प्रक्षिपामि	,,	16
B reads पातालतलपर्यन्तमेव तन्मूललेखा	,,	17
B omits विकटारो यदि	,,	19
B reads तिरस्कारोऽस्य	,,	21

	Page.	Line.
B omits तँ	 20	21
A omits श्वः	.... ,,	22
B omits नन्दस्य	.... ,,	23
A reads निमन्त्रनिराकरणं	.... ,,	25
B reads आश्रम instead of स्वाश्रम	.... ,,	25
B reads किमित्यस्मत्	.... ,,	26
B reads एवाहमागंस्ये	.... ,,	28
A reads राजानं राजपुरोहितम्	 21	1
B reads वाहनीयं श्राद्धमण्डपे	.... ,,	3-4
B reads सजातरुषेण	.... ,,	5
B reads कल्पान्तज्वलनज्वलित	.... ,,	9-10
B reads स्यामिवितेजसो	.... ,,	23
A reads भद्रभट्ट	.... ,,	27
A reads वज्रेणाभिहिता	... 22	7
B reads बलवत् instead of वद किं	.... ,,	11
A reads विराद्धेन	.... ,,	21
B reads राज्यार्धप्रतिपादनलोभितः	.... ,,	25
A reads त्तपणकवेशं	.... ,,	28
A reads मम्रतिशयशालिनीं	.... ,,	29
B reads सकटारदास	.... ,,	31
B omits संवित्	 23	1
B omits च	.... ,,	2
B omits सुमति	.... ,,	6
A adds उदग्रधन्वा after राजा and omits समयोयं ...... विचिन्त्य	.... ,,	8
A reads मन्त्रराक्षस	.... ,,	9
B reads निवेश insteed of सन्निवेश्य	.... ,,	13
B reads वीरापरास्थितरण	.... ,,	14
B reads तेतुस instead of तु तेषा	.... ,,	14
B reads विवेष instead of ददर्श	.... ,,	15
B reads अनुयुतः ...	.... ,,	15

	Page.	Line.
B reads धाराभिः समरस्समारेभे	23	16
B reads कोपाचित	,,	17
A reads तृट्यन्मातङ्ग	,,	24
B reads ठुराडादिनक्रा	,,	25
B reads तथाविधापरुद्ध	,,	29
A reads चन्द्रगुप्तद्वेश	,,	31
A reads नागरीक	24	4
A reads प्रतिशृतराज्यार्ध	,,	7
B omits पिता ते and adds रोषितेन before चाराक्येन	,,	7-8
B omits रहसि	,,	8
A reads मैत्री कर्तुं	,,	11-12
A reads घटनायामुपक्रममकरोत्	,,	12
B reads नीलकराठात्मज बालोज़ी	,,	14
A reads तिर्थजी instead of तिमाजी In the colophon to the commentary on the रसमञ्जरी the name is given as Tryambakaji (See No. 1224, *Catalogue* of *Sanskrit Mss. in the Library* of *the India Office*, edited by Dr. Julius Eggeling.)... ...	,,	14
Written thus, "स्पृहणीयंम् ।", with a full stop. There is such a full stop at the end of every विशेषरा	25	6
Written पांन्तम्	,,	8
Written प्रगटीभूतः	,,	13
Written आपन्नस्त्वा	,,	17
विसर्ग after तिस्रः added later on	,,	26
Written मगध्या	,,	27
दासीति प्रसिद्धा—	25	5

Some writers give the name of the slave-

girl as Mura. But there is, hardly, any historical warrant for such a statement. Even the *Mudrarakshasa* does not call Chandragupta the son of a slave-girl. The *Mahavamsa* refers to the Moriyas as a noble clan. The *Mahaparinibbana-sutta* represents them as Kshatriyas. In the *Divyavadana* Asoka is styled as a Kshatriya who did not regard taking onions as respectable. The **आर्यमञ्जुश्रीमूलकल्प**, while calling **नन्द नीचमुख्य** and the minister of his former master, speaks of Chandragupta as **महायोगी, सत्यसन्ध** and **धर्मात्मा** ....

	Page.	Li
कुशल: written without **विसर्ग**	25	9
Written **महाकायनाम्न**	,,	18
Written **वीरसेनसेनया सा सार्धं**	26	19
Written **ह्रीतृणान्न**	,,	20
Written **कच्चिद्वत्सरान्**	,,	29
Written **महामात्येने**	....	4
Written **सम्भृम्भृगो**	,,	9-10
Written **कमालोक्य**	,,	14
Written **सा श्रीः स्वभावादसहा**	28	4
Written **मङ्गं वाव्यसायिनं**	,,	7
Written **पङ्कं लिप्तायां**	,,	22
Written **प्रत्यक्षीकृतैदवृत्तान्तो**	,,	29
Written **कुतमिदं**	,,	32
Reads **वाप्यामुत्तीर्य**	29	4
Written **कच्चिद्वृत्तस्य**	,,	21
Written **निसन्देहीकुर्वन्ति**	30	1
Written **ग्रामागोप**	,,	19

	Page.	Line.
Written दोर्दौरात्म्यम	31	27
Written पौत्रेत्रेषु	32	9
Written राद्वशे	33	4
First written करुणतमामात्यपुत्र. Then .... visarga added above the line	,,	8
First written फलमेव; then ∧ mark below the line and × मिद् × written in the next line below this	,,	25
Written पीड्यमामानः	,,	28
Written काजिकं प्रक्षिप्यपन्नमपश्यत् ...	34	2
Written तां मिमं	,,	7
Written दग्धमूला शुष्कतां	,,	14
First written चनपुत्रो and स्य added above the line after न	,,	21
Written प्रत्यहमहमहमेव	,,	24
Written दुर्दैव....	35	17
Written भाविभाविनो	35	25
Reporting verb appears to be missing before "अरे रे जनाः	,,	26
'चाणक्यस्तु नग्नशिखो नगराभिगच्छन्' written after वचन and deleted with pigment	,,	32
Written देहशेषमवशेषयत्	36	6
Written मत्कासिद्ध्यै	37	10
Written युद्धं मकृत्वैव	,,	32
put after च्य; then deleted with pigment.	40	27
First written केतुभागुराय; then there is the mark "v' after केतु and × चाणक्यानुमतेन ×	41	11

Corrigenda et addenda.

Page.		line.			For		Read
Page.	1	line.	3	For	यतद्दा	Read	यतद्दः*
,,	,,	,,	8	,,	वृत	,,	वृत्तै
,,	2	,,	11	,,	सम्मतियाररति	,,	सम्मत्या रति
,,	,,	,,	21	,,	अप्यिविपल्लवाः	,,	अप्यविपल्लवाः
,,	3	,,	4	,,	कुकौतुकादिव	,,	कौतुकादिव
,,	5	,,	4	,,	विद्याविहान	,,	विद्याविहीन
,,	,,	,,	25	,,	बिचिन्त्य	,,	विचिन्त्य
,,	,,	,,	16	,,	वातेरतुः	,,	वातेरतुः
,,	,,	,,	17	,,	वलगा	,,	वल्गा
,,	10	,,	12	,,	परिश्रान्तै	,,	परिभ्रान्तै
,,	,,	,,	29	,,	ततश्च	,,	ततश्च कदाचित्
,,	11	,,	24	,,	तास्तदीय	,,	तास्तास्तदीय
,,	12	,,	30	,,	सगये	,,	समये
,,	13	,,	26	,,	कण्ठमालः	,,	कण्ठनालः
,,	14	,,	30	,,	निसग	,,	निसर्ग
,,	15	,,	27	,,	तत्रभवता	,,	अत्रभवता
,,	16	,,	12	,,	अवज्ञामिव	,,	वज्ञामिव
,,	,,	,,	24	,,	पङ्क्ति	,,	पङ्क्ति
,,	17	,,	6	,,	धैर्यं त्यजन्त्यर्जितम्	,,	धैर्यं त्यजन्तोऽर्जितम्
,,	18	,,	6	,,	राजा द्वार····धार्यतामिति	,,	राज्ञा "द्वार··· धार्यताम्" इति
,,	,,	,,	10	,,	बशेषः	,,	वशेषः
,,	,,	,,	21	,,	बद्धवैर	,,	बहुतरवैर
,,	19	,,	15	,,	निष्पन्ना-	,,	निःफलेना-

*The reading "यतद्दः" found in Ananta's commentary on the *Rasamanjari*, appears to be better than the reading, "यतद्दश" adopted on the basis of the MSS. of the *Purvasamkathanaka*,

Page.	20	line.	3	For	दोर्घरवि	Read.	दीर्घदद्रु (?)
,,	,,	,,	25	,,	प्रर्थना	,,	प्रार्थना
,,	21	,,	5	,,	राजा	,,	राज्ञा
,,	,,	,,	6	,,	सञ्जातरुषो	,,	सञ्जातरुषा
,,	,,	,,	7	,,	म्हणोः	,,	म्हणो
,,	,,	,,	8	,,	उत्तिष्ठो तिष्ठ	,,	उत्तिष्ठोतिष्ठ
,,	22	,,	5	,,	तुल्योङ्कशो	,,	तुल्योङ्कुशो
,,	23	,,	4	,,	भद्रभट्ट	,,	भद्रभट
,,	,,	,,	7	,,	सह सोपरुद्धं	,,	सहसोपरुद्धं
,,	32	,,	13	,,	विज्ञापनयकमपि	,,	विज्ञापन-यैकमपि
,,	33	,,	7	,,	तच्छुत्वा	,,	तच्छ्रुत्वा
,,	34	,,	12	,,	तयव	,,	तयैव
,,	,,	,,	23	,,	व्यकरण	,,	व्याकरण
,,	,,	,,	30	,,	किश्चका	,,	किश्चैका
,,	35	,,	12	,,	दर्भा-	,,	दर्भो-
,,	39	,,	21	,,	ताषितवान्	,,	तोषितवान्

In the Introduction, substitute Vairochana for Virochana, read "as long as" for "till" on page 4, line 20, and V. 1729 for V. 1719 on page 13. For Chandragupta's ancestry, just discussed by the way on page 11, see also "Notes", pages 53-4, and the *Brhatkathamanjari* of Ksemendra, a contemporay of Somadeva, which regards Chandragupta as a son of the पूर्वनन्द and states:—

चाणक्यनाम्ना तेनाथ शकटालगृहे रहः
कृत्यां विधाय सहसा सपुत्रो निहतो नृपः ।
योगनन्दे यशःशेषे पूर्वनन्दसुतस्ततः
चन्द्रगुप्तः कृतो राज्ये चाणक्येन महौजसा ॥